

Toplum ve Sosyal Hizmet

ISSN: 2147-3374 / E-ISSN: 2602-280X

Araştırma Makalesi / Research Article

Engelli Bireylerin Sosyal Dışlanma Deneyimleri Üzerine Fenomenolojik Bir Araştırma*

A Phenomenological Research on Social Exclusion Experiences of Individuals with Disabilities

Behçet KALDIK

Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi,
bkaldik@bingol.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-8671-2575

Başvuru: 25.09.2023
Kabul: 02.07.2024

Atıf:
Kaldık, B. (2024). Engelli bireylerin sosyal dışlanma deneyimleri üzerine fenomenolojik bir araştırma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 35(3), 393-420.
DOI: 10.33417/tsh.1366165

ÖZ

Mevcut araştırma, engelli bireylerin sosyal dışlanma deneyimlerini incelemeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda, verilerin toplanmasında nitel araştırma yöntemi kullanılmış olup desen olarak da fenomenoloji kullanılmıştır. Araştırmada maksimum çeşitlilik örnekleme kapsamında Tokat il merkezinde ikamet eden 36 engelli birey ile görüşülmüştür. Görüşmeler, yarı yapılandırılmış form aracılığıyla yapılmıştır. Katılımcılardan elde edilen veriler, MAXQDA programı vasıtası ile kodlanmış olup betimsel analize tabi tutulmuştur. Araştırmada elde edilen bulgular beş ana temada toplanmış, bu temaların altında da çeşitli kodlar oluşturulmuştur. Araştırma sonucuna göre engelli bireyler, çeşitli alanlarda sosyal dışlanma yaşamışlardır. Bu minvalde, bireylerin dışlanma yaşadıkları temel alanlardan birinin ekonomi olduğu görülmüştür. Engelliler, çalışma yaşamına katılımı sorun yaşadıkları gibi temel ihtiyaçlarını gidermede de sorun yaşamışlardır. Ayrıca bireylerin eğitim hizmetleri, erişilebilirlik, siyaset, sosyal katılım ve sosyal ilişki alanlarında dışlanma yaşadıkları ortaya konulmuştur. Özellikle toplumsal düzlemde üretilen sorunlar ve erişilebilirlik standartlarının düşük olması, engelli bireylerin bağımsız ve etkin biçimde sosyal yaşama katılım sağlamasını engellemiştir.

Anahtar kelimeler: Engellilik, engelli bireyler, sosyal dışlanma

ABSTRACT

This study aims to explore the experiences of social exclusion faced by individuals with disabilities. In this context, qualitative research method was used in data collection, specifically was utilised phenomenology as the underlying research design. Within the scope of maximum variation sampling, 36 individuals with disabilities living in the city center of Tokat, Turkey, were interviewed. The interviews were conducted using a semi-structured form. The data obtained from these interviews were coded using the MAXQDA program, and subjected to a descriptive analysis. The results of this research were grouped under five primary themes, each of which is further delineated by a series of distinct codes. According to the results of the research, individuals with disabilities experienced social exclusion in various areas. In this regard, it was observed that one of the main areas where these individuals experience exclusion is the economy, where they face significant barriers not only in accessing the labor market, but also in meeting their basic needs. The study also revealed that individuals experience exclusion in the areas of educational services, physical accessibility, politics, social engagement and interpersonal relationships. In particular, the problems created at the societal level and suboptimal accessibility standards have prevented independent and effective social participation of individuals with disabilities.

Keywords: Disability, individuals with disabilities, social exclusion

* Bu çalışma, Doç. Dr. Ercan Şahbudak danışmanlığında hazırlanan "Engelli bireylerin sosyal dışlanma deneyimleri ve sosyal dışlanma ile başa çıkma stratejileri: Tokat ili örneği" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Engellilik olgusu, geçmişte farklı zamanlarda ve yerlerde yaşamış bütün toplumlarda görülmüştür. Çeşitli nedenlerden kaynaklanabilen söz konusu olgunun toplumlar tarafından anlamlandırılma biçimi farklılık arz etmiştir. Başka bir ifadeyle, bu anlamlandırma ve açıklama şeklinin dönemden döneme ve toplumdaki topluma değişiklik gösterdiği görülmektedir. Birçok toplumda engelliliğe yönelik hâkim bakış açısı olumsuz olup bu durum, engelli bireyleri dezavantajlı hale getirmiştir. Genellikle temel hakları ihlal edilen engelli bireyler, bağımlı ve edilgen bireyler şeklinde değerlendirilerek ikinci plana atılmıştır. Dolayısıyla engelliler, neredeyse bütün zamanlarda tam ve bağımsız biçimde toplumsal katılım sağlama noktasında sorun yaşamıştır.

Sosyal, ekonomik ve siyasal alanda bulunan birtakım eşitsiz uygulama ve düzenleme, birçok sorun ve engele neden olmuştur. Toplumlar da yaşanan eşitsizlikler, hem yasal anlamdaki bazı düzenlemelerden hem de toplumdaki olumsuz düşünce ve davranışlardan kaynaklanabilmektedir (Kulaksızoğlu, 2011: 31). Engellilerin deneyimledikleri sorunlar sadece geçmişteki toplumlarla sınırlı değildir. Özellikle modernitenin öne çıkmasıyla beraber toplumsal ve bireysel yaşama yeni riskler girmeye başlamıştır. Bilim ve teknikte kaydedilen gelişmeler, hem insanlığa önemli kazanımlar sağlamış hem de yaşama yeni riskler getirerek çeşitli kazalara sebep olmuştur. Dolayısıyla engelliler niceliksel olarak artmış, bireylerin yaşadıkları sorun ve engeller de giderek komplike bir şekle bürünmüştür.

Tarihsel olarak bütün toplumlar da engellilerin yaşamları, diğer engelli olmayan insanların yaşamlarından daha çetin geçmiştir. Zira engelli bireyler, farklı düzeylerde birtakım eşitsizlikler ve dışlanmışlıklar yaşamıştır (Seyyar, 2006: 3). Benzer sorunlar, yirmi birinci yüzyılda da yaşanmaktadır. Deneyimlenen söz konusu sorunların kaynağında ise genellikle çeşitli toplumsal ve kültürel koşullar bulunmaktadır. Özellikle toplumsal düzlemde üretilen ön yargılar, stereotipler ve damgalamalar bu amaca hizmet etmektedir. Bu durum ise hak ihlallerinin yaşanmasına neden olarak ayrımcılığı ve sosyal dışlanmayı beslemektedir.

Engellilerin karşılaştıkları sorunlar her ne kadar güncelliğini korusa da diğer yandan son yıllarda engellilik alanıyla ilgili dünyanın pek çok ülkesinde yasal düzenlemelerde bazı gelişmeler yaşanmıştır. Ancak engelliler, teorik bağlamda kabul edilmiş gibi görünse de pratik toplumsal yaşamda çözülmeyi bekleyen birçok sorunları bulunmaktadır (Doğan ve Çitil, 2011: 43). Özellikle bağımsız şekilde toplumsal yaşama katılım sağlama noktasında mevcudiyetini koruyan engeller bulunmaktadır. Bu nedenle, bağımsız ve adil bir yaşam için mevcut sorunların tespit edilerek giderilmesi önem taşımaktadır. Bu çalışmada da engellilerin deneyimledikleri önemli sorunlardan biri olan sosyal dışlanma ele alınmıştır. İlgili bilimsel literatür incelendiğinde bu konuda yapılan çalışma sayısının sınırlı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu araştırmanın, bir yandan bilimsel literatürde var olan bu boşluğun giderilmesine katkı sağlaması bir yandan da ortaya koyduğu bilimsel verilerle politika yapıcılarına ve uygulayıcılarına kılavuzluk etmesi beklenmektedir. Son olarak da bu

çalışmanın toplumda engelli bireylerle ilgili farkındalık oluşturması beklenmektedir. Araştırmanın temel sorusu ise şudur: Engelli bireyler, hangi alanlarda ve nasıl bir sosyal dışlanma yaşamaktadır?

Engellilik ve Sosyal Dışlanma

Tarihsel bağlamda engellilik kavramının tanımına bakıldığında, bu kavramın evrensel bir biçimde tanımlanmasından çok toplumların yerel şartlarına göre tanımlandığı görülmektedir (Barton ve Armstrong, 2011: 304). Engellilik olgusu, değişik etkenlerle ilişkili olduğundan tanım ve toplumsal deneyim açısından değişkenlik göstermiştir (Oliver, 2011a: 209). Farklı bir deyişle, bu kavram, dönemselsel ve toplumsal şartlara göre ele alınmış ve açıklanmıştır (Okur ve Erbil Erdugan, 2010: 261). Özellikle bilimsel bilginin gelişmesiyle birlikte geleneksel engellilik anlayışı değişmeye başlamıştır. Önceki dönemlerde kişinin kendisindeki veya ailesindeki ahlaki bir sorundan kaynaklandığı düşünülen engellilik, tıp ve rehabilitasyon gibi uygulamalı alanların gelişmesi neticesinde biyolojik ve patolojik bir alan olarak görülmüştür.

Modern toplumlarda engellilik, daha çok tıbbi ve bireyci bir anlayışla ele alınmıştır (Oliver, 2011b: 227). Bu dönemde engellilik durumunun toplumsal ve çevresel koşullarının ürettiği bariyerler dikkate alınmamıştır. Ancak engellilik, modernitenin ilk dönemlerinde her ne kadar tıbbi bir anlayışla açıklansa da son yıllarda bu anlayış değişmeye başlamış olup toplumsal ve kültürel etkenlere önem vermeye başlanmıştır (Schriner, 2011: 270). Dünyanın birçok ülkesinde engellilik olgusu artık bu kapsamda değerlendirilmektedir. Zira engellilik olgusunun sadece tıbbi bir anlayış çerçevesinde anlamlandırılması, engelli bireylerin eşit vatandaşlık ve toplumsal katılım haklarını geri plana atmaktadır. Burcu (2007)'nin de belirttiği gibi engellilik olgusunu sadece birtakım bedensel farklarla açıklamak yetersiz kalmaktadır. Çünkü deneyimlenen sorunların kaynağında çeşitli toplumsal ve çevresel faktörler bulunmaktadır. Son zamanlarda yapılan birçok uluslararası tanım ve açıklama da bu anlayışı esas almaya başlamıştır. Dolayısıyla engelli birey, bazı yeti yitimleri nedeniyle deneyimlediği problemlere çeşitli toplumsal, çevresel ve ekonomik bağlamdaki engellerin eklenmesiyle sosyal yaşama katılım sağlama noktasında zorluklar yaşayan kişidir (Seyyar, 2006: 75).

Son yıllarda engellilik alanında yürütülen tartışmalar, engellilik olgusunun daha çok sivil haklar ekseninde ele alınmasını öngörmektedir. Yaşanan birçok sorunun kaynağını besleyen problemin sosyal dışlanma olduğu ileri sürülmektedir. Dolayısıyla bu bağlamda, tıbbi engellilik modelinden ziyade sosyal modelin baz alınması gerektiği hususu savunulmaktadır (Zarb, 1995: 26). Geçmiş dönemlerde yaşamış birçok toplumda engelli bireyler yaşamın çeşitli alanlarından dışlanmış, kimi zaman topluma yük olan ve faydası olmayan bireyler olarak görülmüş kimi zaman da acınarak bakılmıştır. Toplumsal ön yargıların ve kalıpların oluşturduğu marjinalizasyon, engelli bireyleri sosyal hayatın dışına iterek birtakım hak ihlallerine zemin hazırlamıştır (Burcu, 2015: 146).

Toplumsal yaşamdaki engeller nedeniyle ekonomik ve sosyal açıdan geride kalan engelliler, diğer birçok alanda da dezavantajlı konuma düşmüştür (Çağlar, 2011: 48). Özellikle sanayileşmeden

sonra niceliksel olarak sürekli sayıları artan engelliler, iş yaşamının dışına atıldıklarından toplumsal yaşamın da dışına itilmiş ve dramatik bir yaşam sürdürmek zorunda kalmıştır (Özgökçeler ve Alper, 2010: 36). Toplumdaki ön yargı, damgalama, alay etme ve sosyal dışlama sorunlarından ötürü istihdamın dışında eğitim, ulaşım, erişim gibi alanlarda da birtakım engellerle karşı karşıya kalan engelli bireyler, kamusal alanın dışına itilmiştir (Köten ve Erdoğan, 2014: 27). Ayrıca engelliler siyasal, sosyokültürel ve entelektüel alanlardan da soyutlanmıştır (Abberley, 1999: 15). Söz konusu dışlayıcı pratiklere neden olan toplumsal koşullar, herhangi bir engelli olmayan bireylerin oluşturdukları çerçevede yapılandırılmakta ve yeniden üretilmektedir.

Engelli bireylere yönelik stereotipler, eski düşüncelere ve mitlere dayanmakla birlikte kitle iletişim araçları gibi birtakım aygıtlarla sonraki kuşaklara aktarılmakta ve etkinliğini korumaktadır. Özellikle medyanın “yük”, “kötü”, “katılım sağlayamayan” gibi kalıplarla tanımladığı engelli bireyler, ayrımcılığa uğramakta ve sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadır (Barnes, 1991: 46). Toplumsal yaşamda yaşanan bu sorun ve engeller, engelli bireyleri temel alanlardan dışlamakta ve toplumsal katılımlarını sekteye uğratmaktadır.

Sosyal dışlanma, birçok dezavantajlı grup için söz konusu olsa da engelli bireyler, bu gruplar içinde öne çıkmaktadır. Toplumla olan bağın zayıflaması veya kopması durumuna denk gelen bu kavram, başlangıçta yoksullarla ilgili olarak 1970’lerde Fransa’da kullanılmıştır (Silver ve Miller, 2003: 3). Ancak sosyal dışlanma kavramı 1990’lardan itibaren bütün dünya ülkelerinde yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavram, özellikle yoksulluk, ayrımcılık ve eşit olmayan uygulama alanlarındaki sorunlar için kullanılmıştır (Sapançalı, 2005: 11). Toplumsal bütünleşme kavramının karşısında yer alan sosyal dışlanma kavramı, bireylerin fırsatlardan mahrum olmaları sebebiyle sosyal ilişkilerin zayıflamaya başlaması; birtakım iktisadi, toplumsal ve siyasal haklardan faydalanamamaları durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu kavram, bireylerin veya grupların sosyal, fiziksel ve duygusal olarak engellenme durumlarına denk gelmektedir (Sapançalı, 2005: 28-29). Başka bir söylemle sosyal dışlanma, kişilerin kaynak, bilgi ve etkinlik noktasında gerçekleştirdikleri erişimlerin toplumsal olarak denetlenmesini ifade etmektedir (Silver, 2019: 3).

Kişi veya grupların hak, olanak ve kaynak noktasında eşit olmayan erişimlere sahip olması ve damgalanma sorunuyla karşı karşıya kalması, ayrımcılığa ve sosyal dışlanmaya sebebiyet vermektedir (Silver, 2016: 5). Sosyal dışlanma sorunuyla karşılaşan bireyler, aynı zamanda sosyal yaşama katılım sağlama ve karar alma mekanizmasına dâhil olmada da çeşitli engellerle karşılaşmaktadır (Tobias ve Mukhopadhyay, 2017: 33). Toplumsal yaşamın pratiğinde bu tarz engellerle karşı karşıya kalan engellilerin dışlanmışlık düzeyleri de giderek derinleşmektedir.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmada verilerin elde edilmesinde nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çünkü nitel araştırma yöntemi, konuya dair betimsel ve reel bir şablon sunduğundan birçok yönüyle avantaj sunmaktadır. Bu yöntem, özellikle verileri ayrıntılı bir şekilde elde etme olanağı vererek kişilerin deneyim ve

görüşlerini olduğu gibi ortaya koymaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 48). Başka bir ifadeyle bu araştırma yöntemi, olayları kendi bağlamı içinde ele almakta ve bir anlam oluşturmaya çalışmaktadır (Neuman, 2017: 232). Bu yüzden mevcut araştırmada, nitel yöntemin bu avantajlı ve güçlü özelliği kullanılmış ve engellilerin sosyal dışlanma problemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Engellilerin bu yöndeki sorunları “kendilerinin gözü” ile incelenmiştir. Bu bağlamda nitel araştırma deseni olarak da fenomenoloji kullanılmıştır. Fenomenoloji, katılımcıların yaşam ve deneyimleri yoluyla oluşturdukları anlamlar üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla bireyler, aynı fenomeni deneyimlese de bireylerin oluşturdukları anlamların birbirinden farklı olduğu savunulmaktadır (Ersoy, 2017: 84). Kısaca fenomenolojik deseni esas alan çalışmalar, katılımcıların bir fenomen veya kavramla alakalı deneyimlerinin anlamını esas almaktadır (Creswell, 2018: 77).

Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, Tokat merkez ilçede ikamet eden, en az %40 engellilik durumuna sahip olan, 18 yaşını doldurmuş ve 65 yaşından küçük olan bireylerden oluşmuştur. Araştırma, bütün engelli gruplarını kapsamına almamakta, kendilerini ifade edemeyecekleri için zihinsel engellileri ve ağır ruhsal engellileri kapsamamaktadır. Çalışma, nitel araştırma yöntemi çerçevesinde yapıldığından amaçlı örneklem kullanılmıştır. Zira bu tip araştırmalarda amaçlı örneklem kullanılmaktadır (Alkan vd. 2019: 570). Amaçlı örneklem tipi, kişilerin ve mekânların belirlenmesiyle ilgili bir durumu ifade etmektedir (Creswell, 2018: 156). Dolayısıyla mevcut araştırmada verilerin elde edilmesinde amaçlı örneklem tipi kapsamında maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Söz konusu örneklemin temel amacı, katılımcı çeşitliliğini artırarak problemin değişik yönlerini ortaya koymaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 119).

Maksimum çeşitlilik örnekleme çeşidinin seçilmesinin temel nedeni ise farklı engel gruplarına mensup olan ve birtakım farklılıklar gösteren bireylerin, dışlanma deneyimleri ile ilgili zengin ve farklı veriler elde etmektir. Başka bir söylemle, probleme dair değişik anlayışların ve anlamların ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu amaç doğrultusunda toplam 36 engelli ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde katılımcılar, benzer şeyleri tekrarlamaya başladığından 36 kişi yeterli görülmüş ve görüşmeler sonlandırılmıştır. Katılımcıların 19'u ortopedik engelli, 8'i görme engelli, 5'i işitme engelli ve 4'ü de ruhsal engelli bireylerden oluşmuştur. Katılımcıların en düşük engel seviyesi %42 olup en yüksek engel seviyesi de %100'dür. Görüşülen bireylerden 17 kişi doğuştan engelli olup 19 kişi ise daha sonra farklı nedenlerle engelli hale gelmiştir.

Görüşülen bireylerin cinsiyet dağılımlarına bakıldığında 26 kişinin erkek, 10 kişinin kadın olduğu görülmektedir. Katılımcıların en genci 21 yaşında iken en yaşlısı ise 56 yaşındadır. Bireylerin medeni durumları şöyledir: 18 kişi bekâr, 17 kişi evli ve 1 kişinin de eşi vefat etmiştir. Bireylerin eğitim durumları ise değişkenlik göstermektedir. Katılımcılardan 10'nu lisans, 10'nu ilkokul, 8'i lise, 5'i ön lisans ve 2'si ortaokul mezunu iken 1'i okuryazar değildir. Görüşülen katılımcıların iş ve çalışma

durumları da farklılık göstermekte olup 9 kişi herhangi bir işte çalışmadığını beyan etmiştir. Ayrıca bireylerin 14'ü kamu çalışanı, 8'i işçi, 4'ü emekli ve 1'i de öğrenci olduğunu beyan etmiştir.

Verilerin Toplanması

Araştırmada verilerin elde edilmesinde ilgili bilimsel literatür incelenerek oluşturulan kişisel bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Kişisel bilgi formuyla katılımcıların sosyodemografik bilgileri toplanırken, yarı yapılandırılmış görüşme formuyla da bireylerin sosyal dışlanma olgusuna dair deneyimleri ve süreci anlamlandırma biçimleriyle ilgili veriler elde edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmenin kullanım sebebi, farklı ve derin bilgiler elde ederek araştırmanın amacına hizmet etmektir.

Katılımcılarla görüşmeler yapılmadan önce ilgili kurumlardan gerekli etik ve yasal izinler alınmış daha sonra görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler, katılımcıların istedikleri mekânlarda ve zamanlarda yapılmıştır. Görüşmelerin başında katılımcı bireyler araştırmanın kapsamı ve amacı hakkında bilgilendirilerek onamları alınmıştır. Ayrıca bireylerin kendilerini rahat hissetmeleri açısından gündelik bazı konularda sohbet edilerek rahat bir ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Katılımcılardan hiçbir özel bilginin istenmeyeceği, verilen bütün bilgilerin kodlanarak sadece bilimsel amaçla kullanılacağı belirtilmiştir. Görüşmelerde etkileşimsel ve olumlu bir üslup kullanılmış olup katılımcıların güveni kazanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca görüşmeler, bireylerin kişisel özellikleri dikkate alınarak yapılmış ve katılımcılardan izin alınarak kayda alınmıştır. Sadece 2 işitme engelli birey ile yazılı olarak görüşme yapılmıştır. Yapılan görüşmelerin en kısası otuz dakika, en uzununu ise iki saat sürmüştür. Görüşmeler esnasında çeşitli gözlemler de yapılarak bazı bilgiler not edilmiştir. Elde edilen bilgiler kodlanarak sunulmuş olup katılımcı isimleri K-1, K-2, K-3...K-36 şeklinde kodlanırken, katılımcı görüşlerinin sonunda da katılımcının kodu, yaşı ve engel türü verilmiştir (K-1, 33, ortopedik).

Verilerin Analiz Edilmesi

Görüşmeler sonucunda elde edilen ses kayıtlarının önce çözümlenmeleri yapılarak Word dosyasına dönüştürülmüştür. Oluşturulan bu transkripsiyonlar, hata riskine karşı tekrar gözden geçirilmiştir. Daha sonra bu veriler MAXQDA programı ile kodlanmıştır. Çeşitli temalar ve kodlar oluşturulduktan sonra veriler betimsel analize tabi tutularak değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

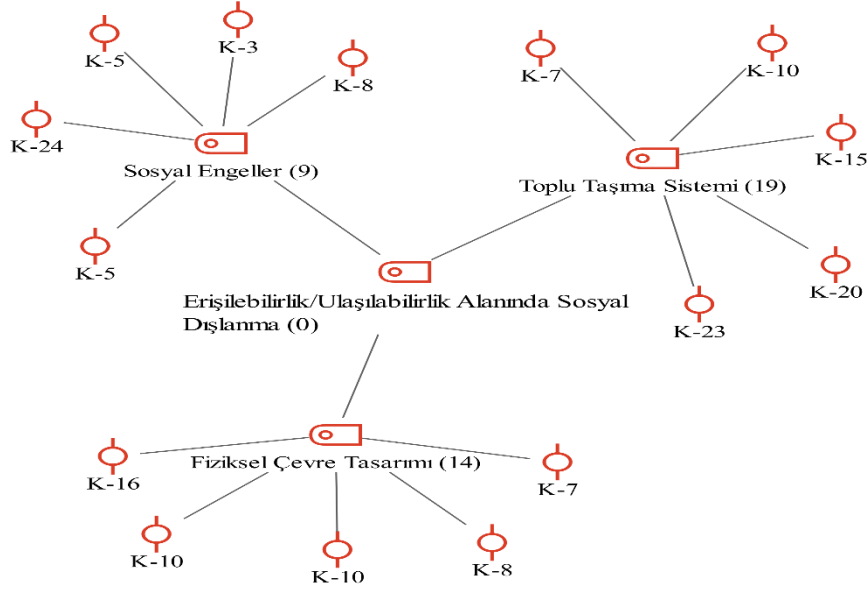
BULGULAR

Araştırmada elde edilen bulgular, beş ana temada toplanmış olup her temanın altında da çeşitli alt temalar ve kodlar oluşturulmuştur. Söz konusu temalar, "erişilebilirlik alanında sosyal dışlanma", "ekonomi alanında sosyal dışlanma", "eğitim alanında sosyal dışlanma", "sosyal katılımdan ve ilişkilerden dışlanma" ile "siyasal ve bürokratik alandaki sosyal dışlanma" şeklinde isimlendirilmiştir.

Erişilebilirlik Alanında Sosyal Dışlanma

Bireylerin birçok mal ve hizmete ulaşmaları için erişilebilirlik standartları önem arz etmektedir. Kamusal hizmetlerden faydalanmak ve toplumsal katılım sağlamak için erişilebilirlik olanaklarının uygun olması gerekmektedir. Ancak görüşülen bireylerin çoğu, en çok dışlanma yaşadıkları

alanlardan biri olarak erişilebilirlik alanını işaret etmiştir. Dolayısıyla bireylerin bu konudaki görüşleri “fiziksel çevre tasarımı”, “toplu taşıma sistemi” ve “sosyal engeller” şeklinde kodlanmıştır. Bu alandaki tema, kod ve katılımcı ilişkisi Şekil 1’de verilmiştir. Burada verilen katılımcı sayısı 5 kişi ile sınırlandırılmıştır.

Şekil 1. Erişilebilirlik Alanında Sosyal Dışlanma Tema-Kod-Katılımcı ilişkisi

Fiziksel Çevre Tasarımı

Genellikle modern kentlerin mimari tasarımında fiziksel çevre, herkesin aynı şekilde hareket edebildiği düşüncesine göre standart bir şekilde inşa edilmiş, çeşitli yeti yitimleri olan bireyler hesaba katılmamıştır. Bu kapsamda yollar, kaldırımlar, binalar vb. fiziksel yapılar, çeşitli engeller barındırmakta, bireylerin bağımsız bir biçimde dışarıya çıkmasına ve toplumsal katılım sağlamasına izin vermemektedir. Bu çerçevede K-10, fiziksel düzenlemelerle ilgili düşüncelerini şöyle belirtmiştir: *“Normal insanlara göre dizayn edildiği için hani görme engelli veya ortopedik, işitme engellilerin hani sorunları bence bitmez, yani tamamıyla algının değişmesi lazım. Yapılanların tüm engel gruplarını kapsayacak şekilde olması lazım”* (K-10, 30, görme). Tekerlekli sandalye kullanan K-26, kaldırımlar konusundaki görüşlerini, *“bazı yerler uygun, %20’si uygun da %80’i uygun değil”* şeklinde ifade etmiştir. Fiziksel çevre tasarımı, bir görme engelli katılımcı şöyle değerlendirmiştir:

“...engelli çizgilerinde rampa bulunmadığı yerlerde ise çok daha fazla zorluk yaşıyoruz. Kendi ülkemizin şartlarına baktığımız zaman çoğu kaldırımımız küçük veya bozuk, yollarımız yine öyle. Biz görme engelliler için söylemek gerekirse ışıklı ses, ışıklarda ses sisteminin olması bile gerekirken çoğu yerde bu yok. Ülkemizin çoğu yerinde, memleketinde bu yok. Öyle olunca karşidan kariya geçmemiz konusunda sıkıntı yaşıyoruz. Yön bulmamız konusunda sıkıntı yaşıyoruz” (K-5, 41, görme).

Fiziksel çevrenin genelde engellilere uygun şekilde tasarlanmadığı görülmekle birlikte bazen de yapılan düzenlemelerin özensiz bir biçimde yapıldığı görülmektedir. Ortopedik engelli K-23, bu

konuyu *“engellilik rampalarının çıkış yerlerinde yükseklik var, tekerlek çıkmıyor”* şeklinde örneklendirmiştir. Ayrıca kaldırımlarda ağaçlar, trafolar ve çukurlar gibi birçok engel bulunmaktadır.

Bireylerin hizmetlere erişimlerinin yolu çevresel mimarinin uygun şekilde düzenlenmesinden geçmektedir. Bu çerçevede bireyler, dini kurumlara erişimde de sorun yaşamaktadır. Görüşülen bireylerin çoğu için manevi değerlerin önemli olduğu görülmektedir. Ancak bireylerin, kamusal anlamda dini ritüellerini ve ibadetlerini gerçekleştirmede erişilebilirliğin uygun olmaması nedeniyle sorun yaşadıkları görülmektedir. Özellikle tekerlekli sandalye kullanan ortopedik engelliler, daha çok sorun yaşamaktadır. Bu durumu K-27 şu şekilde ifade etmiştir: *“Camilerin içine giremiyorum, caminin dışında kılıyoruz, tüm camilerde içeri giremiyoruz”* (33, ortopedik).

Engelli bireylerin bağımsız biçimde toplumsal katılım sağlamaları için çevrenin bireysel farklılıklara göre tasarlanması gerekmektedir. Dolayısıyla çevresel tasarım ve düzenlemeleri standart bir yapıda gören anlayışın değişmesi gerekmektedir. Herkesin farklı erişim imkânlarının olduğu düşüncesinden hareketle farklı tasarımların uygulanması gerekmektedir.

Toplu Taşıma Sistemi

Engelli bireylerin bağımsız bir biçimde sosyal yaşama katılmalarının yolu toplu taşıma sisteminin uygunluğundan geçmektedir. Toplu taşıma sisteminin engellilere uygun bir donanıma sahip olmasının yanı sıra ilgili çalışanların tutum ve davranışlarının niteliği de önem arz etmektedir. Ancak görüşülen bireylerin büyük bir kısmının bu konuda çeşitli sorunlar yaşadığı görülmektedir. Ortopedik engelli olan ve akülü araba kullanan K-27, toplu taşıma araçlarının engellilere uygun şekilde dizayn edilmediğini şu şekilde ifade etmiştir: *“...almıyor, aslında arabalar uygun değil, şehir içi ve şehirlerarası da olmak üzere”* (33, ortopedik).

Toplu taşıma sisteminde her engel grubunun yaşadığı sorunlar farklı olmakla birlikte donanımsal sorunlar öne çıkmaktadır. Toplu taşımada yaşanan donanımsal sorunlardan biri, görme engelliler için sesli sistemin olmamasıdır. Bu durum, K-22'nin anlatımıyla örneklendirilebilir: *“Mesela otobüsün nereye gideceğini, numarasını göremediğim için birine sormam gerekiyor: Ne tarafa gidiyor, kaç numara? Örnek veriyorum, yani her seferinde sormam gerekiyor”* (41, görme).

Toplu taşıma sistemini kullanabilen bireylerin büyük bir kısmı, şoförlerin tutum ve davranışlarından yakınmaktadır. Ücretsiz kart kullandıklarından ötürü sorun yaşadıklarını, şoförlerin ilgisiz davrandığını, hatta bazen durakta yalnız olduklarında şoförlerin kendilerini almadıklarını ifade etmişlerdir. K-5, deneyimini şöyle dile getirmiştir: *“...bazen de beni tanıdığı için dolmuş durmuyor. Evet, durakta durmuyor, ben tek varsam, yalnızsam, durakta durmuyor; bu yüzden bazen böyle sorunlarla karşılaşabiliyoruz”* (30, görme). Bireylerin deneyimledikleri bu olumsuzlukların temelinde sürücülerin zihinsel farkındalık düzeylerinin yetersizliği bulunmaktadır. Dolayısıyla sürücülerin farkındalık düzeylerinin artırılması için çeşitli eğitimlerin gerekli olduğunu K-8 şu şekilde ifade etmiştir: *“En büyük sıkıntımız toplu ulaşım araçları şoförleri, yani şoförlerin kesinlikle eğitimden geçmesi, eğitilmiş insanlar olması lazım. Bize çok farklı bakıyorlar. Çünkü ‘bunlar ne geziyor, evinde otursun’ gözüyle bakıyorlar”* (33, görme).

Engelli bireylerin toplumsal yaşama tam ve etkin şekilde katılmasında toplu taşıma sistemi birinci derecede önemlidir. Bireylerin hem çalışma yaşamına, sağlık ve eğitim hizmetlerine hem de kültürel ve sosyal faaliyetlere katılımlarında erişilebilirlik standartları etkili olmaktadır. Ancak katılımcıların söylemlerine bakıldığında toplu taşıma sisteminin, hem donanımsal olarak hem de personelin tutum ve davranışları ekseninde çeşitli engelleyici bariyerler barındırdığı görülmektedir.

Sosyal Engeller

Engelli bireylerin erişimlerini olumsuz etkileyen etkenlerin bir kısmı da doğrudan insanlar tarafından yaratılmaktadır. Bu durum, kimi zaman kaldırımların esnaf tarafından işgal edilmesi şeklinde olurken, kimi zaman da sürücülerin araçlarını yanlış yere park etmeleri şeklinde olmaktadır. Sürücülerin kaldırımlarda ve engelli yollarında araba park ettiğini vurgulayan K-29, bu durumdan yakınmıştır: *“Bir kere kaldırıma çıktığımızda arabalar engel oluyor, zaten üstlerine hep araba park ediyorlar, engellilerin yolunu kapatıyorlar”* (56, ortopedik). Engelli bireylerin erişimlerini olumsuz etkileyen bu uygulamaların sıklıkla yaşandığı görülmektedir.

Bireylerin sosyal dâhil olmalarında fiziksel çevre kadar insanların bu konudaki bilinçleri ve uygulamaları da önemlidir. Başka bir deyişle, bir taraftan fiziksel çevrenin uygun olmamasının yarattığı engeller, bireylerin toplumla bütünleşmesini olumsuz etkilerken diğer taraftan da insanların zihinsel farkındalık noktasındaki yetersizlikleri toplumla bütünleşmeyi olumsuz etkilemektedir. K-5, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *“Engelli bireylerimiz için sosyal hayatta gerçekten zorluklar var. Ne gibi? Fiziki şartların uygunsuzluğu, gerçekten baktığınız zaman bu sarı çizgileri, kaldırımlardaki sarı çizgilerin ne işe yaradığını bilmeyen bireylerimiz de var.”* Bu durumun başka bireylerce de dile getirildiği görülmektedir. Kaldırımların esnaf tarafından gelişigüzel bir şekilde kullanıldığını ve sürücülerin engelli yoluna araç park ettiğini belirten K-8, şöyle devam etmiştir:

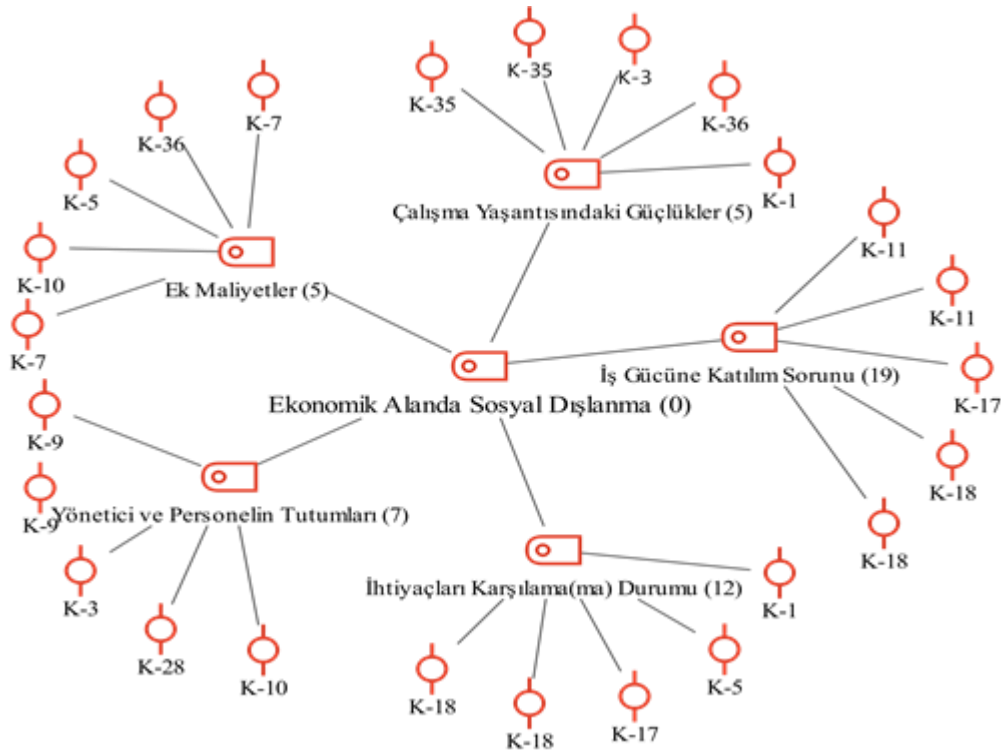
“Kaldırımlarda bizim en çok yaşadığımız sıkıntı, esnaflarımız maalesef direk kaldırımlara gelişigüzel her şeyi koyabiliyorlar. Hep sağlam insanlara göre yaşıyor insanlarımız maalesef. Burada bir de engelli geçer mi, düşüncesi maalesef yok. Bazen araç park ederken de bunu yapıyorlar. Yer bulamıyor, getiriyor kaldırımın tam ineceğimiz yere, sarı çizginin ucuna aracını park ediyor” (33, görme).

Fiziksel çevre tasarımıdaki sorunlar, bireylerin erişilebilirlik standartlarını düşürmektedir. İnsanlar, bunu hem tasarımı “standart” bireylere göre yaparak ve farklılığı olanları baz almayarak yapmakta hem de gündelik ve çalışma yaşamında çeşitli engeller çıkartarak yapmaktadır.

Ekonomi Alanında Sosyal Dışlanma

Araştırmada engelli bireylerin dışlanmışlık yaşadıkları önemli alanlardan birinin ekonomi alanı olduğu tespit edilmiştir. Bütün bireylerde olduğu gibi engellilerde de ekonomi alanı diğer birçok alanın temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu alanda yaşanan dışlanma, diğer mal ve hizmetlere erişimi de olumsuz etkilemektedir. Ekonomi alanında yaşanan dışlanmışlık “iş gücüne katılım sorunu”, “ihtiyaçları karşılamama durumu”, “çalışma yaşantısındaki güçlükler”, “yönetici ve personel tutumları”

ile “ek maliyetler” şeklinde kodlanmıştır. Bu alandaki tema - kod ve katılımcı ilişkisi Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2. Ekonomi Alanında Sosyal Dışlanma Tema-Kod-Katılımcı İlişkisi

İş Gücüne Katılım Sorunu

Engelli bireylerin toplumsal hayata aktif ve bağımsız bir biçimde katılım sağlamaları için ücretli bir işte çalışmaları gerekmektedir. Ekonomik bağlamda bağımsızlığı olan bireylerin sosyal ve kültürel hayata katılım sağlamaları kolaylaştığı gibi diğer birtakım olanakları da artmaktadır. Ancak sanayileşmenin gelişmesinden sonra çalışma hayatında gerçekleşen değişimlerle birlikte özellikle engelli bireyler, iş hayatının dışına itilmeye başlanmıştır. Dışlanan bireyler ise giderek yoksullaşmaya başlamış olup toplumsal yaşamın da dışında kalmışlardır.

Çalışmada görüşülen engelli bireylerin büyük bir kesimi, iş gücüne katılım sağlamada birtakım engellerle karşı karşıya kaldıklarını belirtmişlerdir. Bu kapsamda K-6, evrensel anlamda bir hak olarak görülen çalışma hakkından nasıl dışlandıklarını şu biçimde ifade etmiştir: “*Buraya geldiğimde beş altı yıl iş başvurularıma rağmen bir cevap alamadım, yani ben iş başvurusu derken sınavlara girdim, engelliler için açılan kamu kurumu sınavlarına girdim*” (38, ortopedik). K-20 ise iş gücüne katılım ile ilgili düşüncesini “*iş bulmada her yönde sıkıntı var*” şeklinde ifade ederken, K-26 bu konudaki deneyimini şöyle belirtmiştir: “*İş vermiyorlar, diyorlar kasa taşıyacak, mesela rafa malzeme dizecek engelli elaman alırım, diyor adam, bu sandalye ile ne yapayım, diyor*” (34, ortopedik). Dolayısıyla K-26, özel sektörün engellileri çalıştırmaya sıcak bakmadığını belirtmiştir.

Bütün bireylerin temel ihtiyaçlarını bağımsız bir şekilde karşılama hakları bulunmaktadır. Ancak engelli bireylerin bu haklarının yıllarca çiğnendiği görülmektedir. K-18, yaşadığı işsizlik sorununu, “*şimdiye kadar sadece bir sıkıntım iş konusu, çok işsizlik çektim, hiç gelirim olmadı, sıkıntılar çektim*”

şeklinde vurgulamıştır. Bireylerin iş gücüne katılımdaki dezavantajlı durumlarını K-30 ise şu cümlelerle ifade etmiştir: *“Sağlıklı insanlar bile çok zor iş buluyorlar ki ayağı engelliye her konuda iş bulmaları zor”* (34, ortopedik). Engelli bireylerin iş bulmalarını sağlayan önemli kurumlardan biri İŞ-KUR’dur. Ancak buradan da bir sonuç alamadığını belirten K-18, deneyimini *“bu engelli şeyine de başvurduğum, kura çekilir dedi, bir şey çıkmadı”* şeklinde ifade etmiştir.

Son yıllarda engellilerin kamu kurum ve kuruluşlarında çalışmalarında nispeten bir artış gerçekleşmiştir. Engelli bireylerin işe alımı için yapılan EKPS, bir seçme sınavı olması ve alımların belirli kontenjanlar dâhilinde yapılması nedeniyle bütün engellilerin atanmasına olanak vermemektedir. Ancak görüşülen engellilerin daha çok kamu kurum ve kuruluşlarında çalışmak istedikleri gözlemlenmiş olup bireylerin bunun için mücadele ettikleri görülmüştür. K-14, bu konudaki isteğini şu şekilde belirtmiştir: *“Şunu böyle yapsınlar, bunu böyle yapsınlar, demiyorum hocam, biz sadece evli de olsak bekâr da olsak bir iş sahibi olmak istiyoruz”* (34, ruhsal).

Engelli bireylerin eşit ve adil bir şekilde istihdama katılmadıkları görülmekte, birtakım toplumsal ve yapısal engeller bulunmaktadır. Kota sistemi gibi çeşitli yasal düzenlemelerle bu durum düzeltilmeye çalışılsa da işsizlik sorunu yaşanmaya devam edilmektedir. Ayrıca bireylerin eğitim düzeylerinin düşük olması, iş gücüne katılmalarını ve kariyerlerini olumsuz etkilemektedir. Bu yüzden çalışanların da genelde düşük maaşlı ve düşük statülü işlerde yoğunlaştıkları görülmektedir.

İhtiyaçları Karşılama Durumu

İstihdamın dışında kalan engelli bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamada da sorun yaşadıkları görülmektedir. Ekonomik anlamda “bağımlı bireyler” olarak görülen engelliler, maddi anlamda birçok sorunla mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar. Eşi de engelli olan K-17, ekonomik sorunlarını *“...geçinemiyoruz, eşim de engelli”* biçiminde ifade ederken, K-18 ise yıllarca başkasının yardımıyla geçinmek zorunda kaldığını ifade etmiştir: *“... 99’dan 2018’e kadar hiç gelirim yoktu, 2013’te engelli maaşı aldım da, başkasının yardımıyla, desteğiyle geçiniyorduk”* (50, ortopedik).

Çalışmayan ve belirli bir geliri olmayan bireyler, çeşitli sosyal yardımlarla desteklenmektedir. Bu kapsamda, engellilere yönelik gerçekleştirilen sosyal yardımlardan biri 2022 sayılı kanun kapsamındaki engellilik maaşıdır, ancak bu maaşın yetersizliği ortadadır. Bu durumu K-26, *“şu bizim 2022 maaşlar da bakım maaşları da çok az, gider belli”* cümlesiyle dile getirirken, ortopedik engelli K-31 ise *“bizde bir engelli maaşı alıyorsun, onunla da hiçbir şey olmuyor”* cümlesiyle dile getirmiştir.

Katılımcıların görüşlerinden yola çıkıldığında, görüldüğü gibi birçok katılımcı, temel ihtiyaçlarını giderememektedir. Ayrıca bireylerin istihdama dâhil olmaları, sadece maddi ihtiyaçların karşılanması için değil, aynı zamanda bireylerin toplumsal yaşama katılmaları için de gereklidir. Bu nedenle engelli bireylerin temel ihtiyaçlarını gidermeleri, ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları ve toplumsallaşmaları için iş yaşamına katılım sağlamaları önem taşımaktadır.

Çalışma Yaşantısındaki Güçlükler

Bireylerin beslenme, barınma, giyinme, sağlık ve eğitim gibi ihtiyaçlarını giderebileceği sürekli ve yeterli bir gelire sahip olmaları önemlidir. Diğer taraftan engelli bireylerin sadece ücretli bir iş sahibi olmaları, dışlanmışlıkların önlenmesi için yeterli değildir. Çalışan bireylerin de çalışma yaşantısında bazı güçlükler yaşadıkları görülmektedir. K-1, çalıştığı işyerindeki hizmet alıcıların tutumlarındaki olumsuz bakışı şöyle özetlemiştir: *“Çok kötüler, insanlar arasında çok büyük sıkıntı yaşadım, hani iş hayatında özellikle, ben buraya geleli 2,5 yıl oldu, ama psikolojikmen çok yoruldum”* (23, işitme).

Bir kamu kurumunda çalışan K-35 ise çalıştığı kurumun fiziki olarak engellilere uygun olmadığını belirtmiştir. Katılımcı, engelliler için mevzuat gereği yapılan lavaboların genellikle depo olarak kullanıldığını vurgulamıştır: *“Denge sorunundan dolayı en basitinden lavabo sıkıntım oluyor, binalara gittiğim zaman genelde klozeti depo olarak kullanıyorlar.”* Ayrıca söz konusu katılımcı, ortopedik engelli olduğundan katları rahatlıkla çıkamadığını vurgulamıştır. Dolayısıyla çalıştığı kurumda asansörün olmamasının getirdiği güçlükleri şöyle ifade etmiştir: *“Ben yukarıya çıkıyorum; evrak oluyor, bir şey oluyor, mecburen çıkıyorum, ama burada bir asansör olsa benim için daha rahat olacak”* (44, ortopedik).

Çalışan engelliler, kariyer konusunda da bazı güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bireyler, genelde alt ve orta kademeli mesleklerde istihdam edilmektedir. Örtük de olsa bireylerin yüksek statülü mesleklere terfi edemedikleri görülmektedir. K-3, bu konudaki görüşlerini sitemli bir şekilde dile getirmiştir: *“...mesela yüksellemek, yani maddi açıdan sıkıntı oluyor. Ne müfettişlik sınavlarına kabul ettiler ne üniversitede hoca olmamıza destek oldular. Başka kurumlara geçmemize de izin vermediler. Engellileri engelli kontenjanlarını dolduran dolgu malzemesi gibi algılıyorlar”* (53, işitme). Engellilerin kariyer ilerlemeleriyle ilgili sorunlarına değinen başka bir katılımcının söylemleri de örnek verilebilir:

“Engelli vatandaşlarımızın işe yerleştirilmesi ne kadar önemli ise kariyer ilerlemesinin de buna uygun yapılması o kadar önemlidir. Bugün ülkemizde, baktığımızda üst düzey yönetici engellinin neredeyse yok denecek kadar az olduğunu görüyoruz. Artık engelimizin bir engel olarak algılanmasından vazgeçilip kariyer engeline bir son verilmelidir” (K-36, 43, ortopedik).

Yönetici ve Personelin Tutumları

Çalışma yaşamında bulunan engelli bireylerin yaşadıkları güçlüklerin bir kısmı da yöneticilerin ve çalışma arkadaşlarının tutum ve davranışlarından kaynaklanmaktadır. Yöneticilerin genelde “düşük bir beklenti” içinde oldukları, çalışma arkadaşlarının da engellileri “düşük işlevli” gördükleri anlaşılmaktadır. K-9, engellilerin işyerlerinde, bilhassa kamu kurumlarında, mümkün olduğu kadar bir şeye karışmayan bireyler olarak görülmek istendiğini belirtmiştir: *“İş ortamına girdiğin zaman ya da bir ortama girdiğin zaman, yani böyle sana aptal muamelesi yapıyorlar. İşte şurada dursun, işte bir şeye karışmasın; yani böyle hayatın içine değil dışında dursun”* (33, görme). Söz konusu katılımcı, işyerindeki personel tutumlarının aşırı derecede müdahaleci ve motivasyon kırıcı olduğunu ise şu sözlerle dile getirmiştir: *“... yani ‘böyle yapamazsın, edemezsin, şöyle dur, beri git’ bu sefer senin motivasyonunu kırıyor çevredeki insanlar.”* Dolayısıyla bu durum, bireyleri pasifize ederek mesleki gelişimlerini olumsuz etkilemekte ve özgüvenlerini kırmaktadır.

K-9, işyerindeki çiftte standartlığı, dışlayıcı ve ön yargılı tutumu şöyle dile getirmiştir: *“Bazen gözümünden kaçıyor, eksik yaptığım zaman da oluyor, ‘ha bak engelli işte yapamıyor, olmuyor’ sağlam yaptığı zaman ‘yanlışlık oldu’ biz yaptığımız zaman ‘yapamadı’ oluyor.”* Bir kamu kurumunda çalışan bir katılımcı ise işyerindeki personelin kendisiyle alay ettiğini, hatta şakalaşma adı altında fiziksel şiddette bile maruz kaldığını belirtmiştir: *“İş arkadaşları daha çok dalga geçme, alay etme, hatta şakalaşma adı altında kaba kuvvete bile başvuruyorlar”* (K-3, 53, işitme).

Bireylerin söylemlerinde görüldüğü gibi onların sadece istihdama katılmaları tüm sorunlarını çözmede yeterli olmamaktadır. Bireyler, işyerlerinde de bazı sorunlar yaşamakta olup toplumsal sistemde inşa edilen çeşitli ön yargılar, stereotipler ve damgalamalar nedeniyle dışlanmaya ve “işlevsiz eleman” olarak görülmeye devam etmektedirler. Yöneticilerin ve diğer personelin olumsuz tutum ve davranışlarının beslendiği asıl kaynak ise toplumsal ve kültürel dokudur.

Ek Maliyetler

Engelli bireyler, gündelik yaşamlarını idame ettirmek için çeşitli ek desteklere ve teknolojik donanımlara gereksinim duyabilmektedirler. Bu durum ise onlara ek maliyetler getirmekte, zaten dezavantajlı olan ekonomik yapılarına yeni külfetler yüklemektedir. K-36, bu konuda şunları söylemiştir: *“Engellilik, her ne kadar araç alımlarında ve bazı alanlarda avantaj sağlıyor gibi görünse de hayatın içinde yaşamını sürdürmek için gerekli olan hemen her adımda ek maliyetlerle karşılaşmak durumunda kalıyorsunuz.”* Bireylerin karşılamak zorunda kaldıkları ek maliyetler, onların engel türlerine ve derecelerine göre farklılaşmaktadır. Örneğin görme engelli bir katılımcı, işe taksiyle gitmek zorunda kaldığını şu şekilde ifade etmiştir: *“Yürüyerek gidemediğim yerler var, ha bunu yapan arkadaşlarım var; ama ben henüz o konumda değilim, ben okula giderken taksiye binmek zorunda kalıyorum”* (K-7, 32, görme).

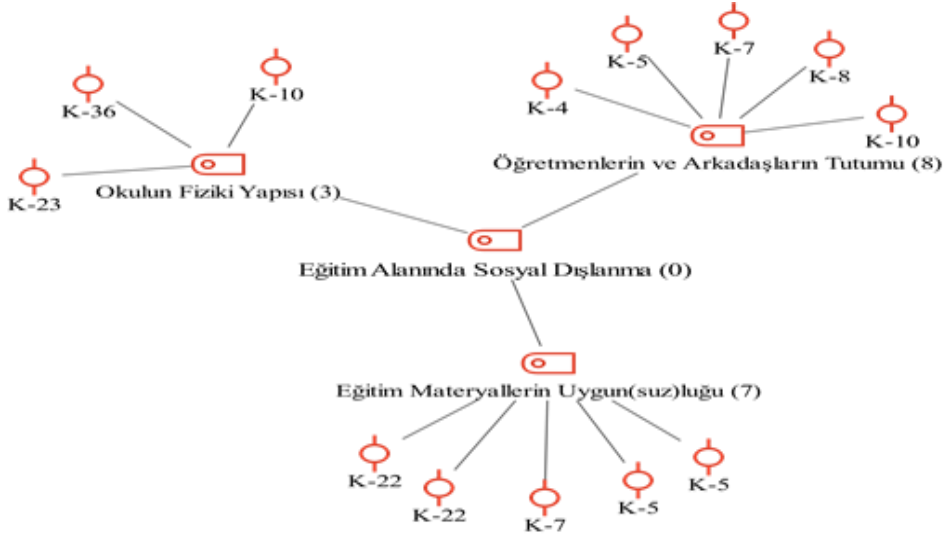
Bireylerin destekleyici çeşitli teknolojik cihazlar kullanmak mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir. Bu cihazların ise daha fazla donanımlı olmalarından dolayı maliyetli olduğunu bir katılımcı şöyle ifade etmiştir: *“Mesela normal bir insan tuşlu bir telefon alıyor vs. falan, ama bir engelli otomatik, mecburen bazı donanımların olduğu bir telefon istiyor. Sesli uygulamaların olduğu, daha sonrasında aynı şekilde sesli uygulamalarla yönlendirilebildiği”* (K-10, 31, görme).

Bireylerin sürekliliği olan bir iş sahibi olmaları, hem onların ekonomik anlamdaki ihtiyaçlarını gidermekte hem de toplumsal katılımlarını desteklemektedir. Ancak genellikle bireylerin iş gücüne katılımında sorun yaşadıkları görülmektedir. Çeşitli toplumsal ve yapısal nedenlerden kaynaklı olarak yaşanan bu sorunlar, onları ekonomik anlamda dışlamaktadır. Dolayısıyla bireylerin asgari düzlemde barınma, beslenme, giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamada güçlük çektikleri görülmektedir.

Eğitim Alanında Sosyal Dışlanma

Bireylerin toplumsal katılımlarını etkileyen önemli kurumlardan biri de eğitimidir. Eğitim, bireylerin kişisel gelişimlerini, mesleki kariyerlerini ve istihdam olanaklarını etkilemektedir. Farklı bir söylemle

eğitim, bireylerin çalışma durumlarını, yoksulluklarını ve dışlanmışlıklarını etkilemektedir. Özellikle eğitim düzeyi düşük olan bireyler, daha çok dışlanma yaşamaktadır. Bu yüzden bütün bireylerin ve grupların, eğitim hizmetlerinden eşit biçimde faydalanması gerekmektedir. Ancak engelli çocukların ve gençlerin, eğitim hizmetlerinden eşit şekilde yararlanmadığı görülmektedir. Çünkü eğitim hizmetlerini engelleyen çeşitli bariyerler bulunmaktadır. Görüşülen bireylerin eğitim alanında yaşadıkları dışlanmışlıklar “öğretmenlerin ve arkadaşların tutumu”, “eğitim materyallerinin uygunsuzluğu” ve “okulun fiziki yapısı” biçiminde kodlanmıştır. Bu alandaki dışlanmışlığı gösteren tema, kod ve katılımcı ilişkisi Şekil 3’te sunulmuştur.

Şekil 3. Eğitim Alanında Sosyal Dışlanma Tema-Kod-Katılımcı İlişkisi

Öğretmenlerin ve Arkadaşların Tutumu

Engelli bireylerin eğitim hizmetlerinden eşit derecede faydalanma hakları vardır. Sosyal devletler, bu hakkı eşit şekilde sunmak zorundadır. Ancak engelliler, dünyanın birçok yerinde bu haktan eşit şekilde yararlanamamakta, çeşitli biçimlerde dışlanma yaşamaktadırlar. Okuldaki öğretmenlerin ve engelli bireylerin arkadaşlarının yaşadıkları dışlanmaya etkisi yüksektir. Bu duruma K-1’in deneyimi örnek gösterilebilir: “Şöyle diyeyim: lisede olsun, ilkokulda olsun, hep dışlanmışım. Bu konuda çok üzülüm gerçekten, sürekli dışlandım açıkçası, ama bir tane bile arkadaşım olmadı” (23, işitme). Bu örnek, engelli bireylerin okullarda çeşitli kültürel tanımlamalar nedeniyle dışlanma yaşadıklarını göstermektedir.

Eğitimin her kademesindeki eğitim personelinin engellilik konusundaki deneyimi ve farkındalık düzeyi farklı olabilmektedir. Mevcut kültürel tanımlamalardan eğitim personelinin de etkilenmesi yüksek muhtemeldir. Özellikle bu konuda herhangi bir deneyimi olmayan eğitim personelinin, bu kültürel tanımlamalarla hareket etme olasılığı daha yüksektir. Bir kısım katılımcı, okullarda öğretmenlerin tutumlarından dolayı sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. K-5, bu konudaki deneyimini şöyle ifade etmiştir: “Öyle bir şey ki göremediğimi bilmesine rağmen okuma yarışmasına koyuyor, okuyamadığımda dönem sonunda sadece bir kelime birleştirebildiğim halde ‘şükür bir kelime birleştirdi’ deyip dalga bile geçirttiğini biliyorum” (30, görme).

Eğitim sisteminde kaynaştırma, engelli bireylerin gelişimleri, toplumsallaşmaları ve toplumun onları tanımaları bakımından önemli bir sistemdir. Kaynaştırma ile hem öğretmenlerin engelli öğrencileri tanımaları hem de diğer arkadaşlarının onları tanımaları mümkün olabilmektedir. Sistem doğru şekilde uygulandığında bu mümkün olabilmektedir. Fakat bazı katılımcılar, bu konuda sorun yaşadıklarını, kimi zaman geçiştirildiklerini vurgulamışlardır. Bu konuda K-8, görüşlerini şöyle dile getirmiştir. *“Eğitimde önceden bizim, benim okuduğum zamanlar okullarda engelliler için ayrı bir birim zaten yoktu, normal kişilerle giriyorduk kaynaştırma adı altında geçiştiriliyoruz, yani çokta fazla önem verilmiyoruz”* (33, görme).

Eğitim hizmetlerinin sunumunda her eğitim kademesinde yaşanan sorunlar farklı olmakla birlikte bu sorunlar, engel gruplarının özgül yapısına göre de değişebilmektedir. Başka bir ifadeyle, yaşanan sorunlarda hem yapısal hem de kişisel bazı farklılıklar söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda çalışan eğitim personelinin algıları, farkındalık düzeyleri ve davranış biçimleri önem arz etmektedir. Ayrıca engelli öğrencilerin okuldaki arkadaşlarının farkındalık düzeyleri ve davranışlarının olumlu olması önemlidir. Zira görüşülen bireyler, zaman zaman hem arkadaşları tarafından hem de eğitim personeli tarafından bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde dışlandıklarını belirtmişlerdir. Bu dışlayıcı pratik, bireylerin engellilik konusundaki farkındalık düzeylerinin yetersizliğine bağlı olarak bazen aşırı korumacı bir şekilde de kendine gösterebilmektedir.

Eğitim Materyallerinin Uygunsuzluğu

Bireylerin öğrenme süreçlerini gerçekleştirmelerinde kullanılan eğitim materyalinin önemli etkisi vardır. Öğretim sürecinin somutlaştırılmasında ve desteklenmesinde kullanılan materyalin bireylere uygun olması gerekmektedir. Ancak görüşülen bireylerin bir kısmı, kullanılan eğitim materyallerinin kendilerine uygun olmadığını belirtmiştir. K-36, bu konudaki düşüncesini *“uygun olduğunu düşünmüyorum”* şeklinde dile getirmiştir. Görme engelli olan bir birey ise bu konuyu aşağıdaki ifadeleriyle örneklendirmiştir:

“Eğitim hayatında bekli de en çok sorun yaşadığımız, yani yaşamımızda sorun yaşadığımız bölümlerden biri de eğitimidir. Bunun sebebi de şu: özellikle engellilere uygun materyallerin çok fazla oluşmaması, olmaması veya bizi çok fazla bilmeyen, engelli bireyi tanımayan hocalarımızın, öğretmenlerimizin, arkadaşlarımızın oluşu” (K-5, 30, görme).

Görme engelli bireylerin özellikle görsel ve sayısal derslerde sorun yaşadıkları görülmektedir. Ayrıca eğitim sisteminde ölçme ve değerlendirmenin önemli bir parçası olan sınavlarda da bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Sınavlarda okuyucu ve işaretleyici sorunu yaşandığını K-5, şu cümlelerle ifade etmiştir: *“Okuyucu ve işaretleyiciyi, bazı yerlerde özellikle belirtmek gerekir; çünkü sıkıntı yaşayan arkadaşlarımız var, bulamayan arkadaşlarımız var.”* Başka bir katılımcı ise bu sorunlara ilaveten müfredatta da bazı sorunlar olduğunu ifade etmiştir: *“Muaf olmak zorunda olduğumuz, ama resmiyet gereği muaf olmadığımız dersler vardı lisedeyken. Bilgisayar dersinde, sayısal ve görsel sorular sorulabiliyordu veya matematik dersinde de aynı şekilde”* (K-7, 32, görme).

Öğretim materyallerinin engelli bireylere uygun olması, bireylerin eğitim hizmetinden eşit şekilde faydalanmasına katkı sağlamaktadır. Aksi halde bireylerin öğrenme süreci olumsuz etkilenerek bireyler sistemden dışlanmaktadır. Katılımcıların görüşlerine bakıldığında, eğitim alanında özellikle görme engelli bireylerin daha çok materyal sorunu yaşadığı görülmektedir. Ayrıca bu sorunların aşılmasında, teknolojiye önemli fonksiyonlar yüklendiği görülmekle beraber hâlen bu yapısal ve kişisel sorunların devam ettiği görülmektedir.

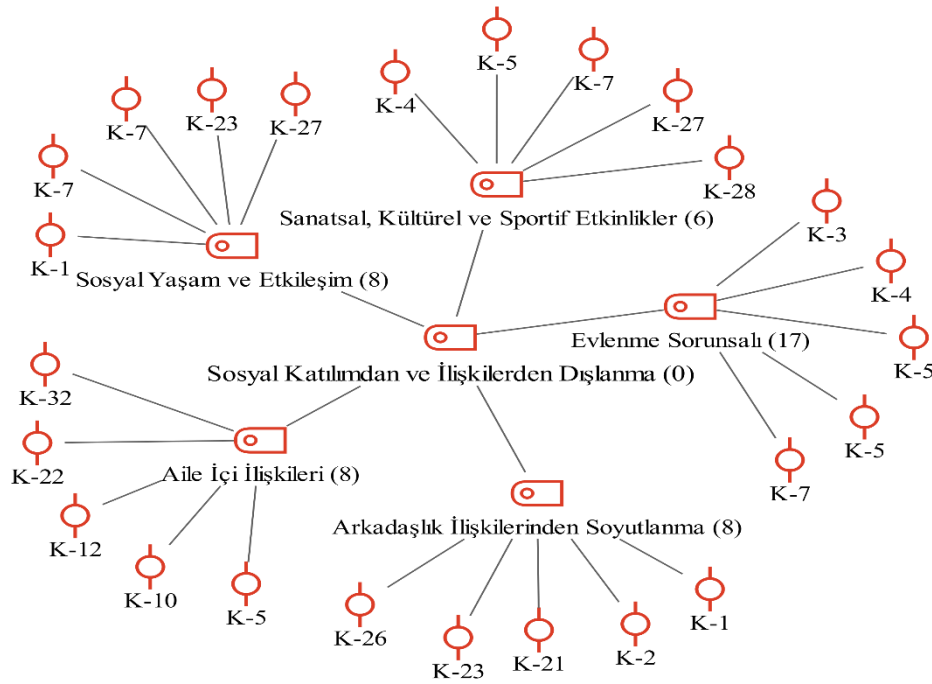
Okulun Fiziki Yapısı

Bireyler, doğal hakları olan eğitim hizmetlerinden eşit biçimde yararlanamamakta, eğitim hizmetlerine erişimde çeşitli engellerle karşılaşmaktadır. Bu bağlamda engelli bireyler, hem eğitim kurumlarına erişimde hem de eğitim kurumlarının içinde çeşitli fiziksel engeller yaşamaktadır. Düzenlemeler, çoğunlukla tüm insanlar için standart biçimde tasarlanmıştır. Bu durum, bazı katılımcıların görüş ve deneyimlerinden anlaşılmaktadır. Bir eğitim kurumunda çalışan K-36, bu konuda şunları ifade etmiştir: *"%90 oranında uygun değil, en akla gelebilen küçük bir örnek verecek olursak, hangi eğitim kurumunun hangi dersliğinde tekerlekli sandalyedeki bir engelliye ait bir oturma alanı ayrılmış durumdadır?"* (43, ortopedik). Dolayısıyla eğitim kurumların iç fiziksel düzenlemelerinin de engelliler açısından sorun teşkil ettiği görülmektedir. Bu durumu destekleyecek başka örnekler de verilebilir: *"Benim okuduğum fakülte hiç uygun değildi, diyorum ya şükretmemiz lazım. Ben bir ortopedik engelli olsaydım, orada hayatta olmazdı, çünkü katlar yarım yarım, asansör imkânı yok ve en üst katta gidiyorsunuz"* (K-10, 31, görme).

Eğitim kurumların fiziki yapılarından dolayı en çok erişim sorunu yaşayan gruplardan birinin tekerlekli sandalye kullanan ortopedik engelliler olduğu görülmektedir. Ayrıca görme engelli bireylerin de bu fiziksel düzenlemelerin yetersizliğinden ötürü çeşitli erişim sorunları yaşadıkları görülmektedir. Binalarda asansör eksikliği, kapıların geniş olmaması, rampaların yokluğu veya uygunsuzluğu, sınıflardaki eksiklikler gibi çeşitli fiziki donanım sorunları yaşanmaktadır.

Sosyal Katılımdan ve İlişkilerden Dışlanma

İnsan, sosyal bir varlık olduğundan toplumsal yaşama katılım sağlamak ve sosyal ilişki kurmak zorundadır. Bu durum bireylerin ruh, beden ve sosyal sağlıklarını olumlu yönde etkilemektedir. Ancak dezavantajlı bir grup olan engelliler, çeşitli ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel engellerden dolayı sosyal katılımdan ve ilişki ağlarından dışlanmaktadır. Bu kapsamda, katılımcıların görüşleri doğrultusunda elde edilen bilgiler "sosyal yaşam ve etkileşim", "arkadaşlık ilişkilerinden soyutlanma", "evlenme sorunsalı" "aile içi ilişkiler" ve "sanatsal, kültürel ve sportif etkinlikler" şeklinde kodlanmıştır. Bu kategorideki tema, kod ve katılımcı ilişkisi Şekil 4'te verilmiştir.

Şekil 4. Sosyal Katılım ve İlişkilerden Dışlanma Tema-Kod-Katılımcı ilişkisi

Sosyal Yaşam ve Etkileşim

Engelli bireylerin sosyal yaşamını ve etkileşimini olumsuz etkileyen birçok etken bulunmaktadır. Sosyal yaşama katılım engellerinden biri erişilebilirlik standartlarının düşük olmasıdır. K-23, yaşadığı erişim sorunlarını şöyle dile getirmiştir: “...*gidiyoruz da alışveriş yerlerinde engelli geçitleri olmuyor işte, çıkamıyoruz, o sıkıntılar da oluyor, yolları kötü oluyor, kapılar dar oluyor, genelde evdeyim*” (23, ortopedik). Dolayısıyla belirtilen erişim engelleri, bireylerin sosyal yaşama katılımını olumsuz etkilemektedir.

Engelli bireylerin aileleri, bazen aşırı derecede korumacı davranarak farkına varmadan bireyi sosyal yaşamın ve etkileşimin dışında tutabilmektedir. Ailelerin bu tutum ve davranışları, engelli bireylerin bağımsız hareket etmesini ve toplumsallaşmasını olumsuz etkilemektedir. Bu bağlamda K-7, arkadaşlarının daha çok teşvik edici olduğunu belirtmiştir: “*Aile ve akrabaların koruyuculuk oranı biraz daha yüksek, hani %100 koruyucu şeklinde değil, diğeri de var, teşvik ediciliği de var; ama aile ve akrabada koruyuculuk %70, teşvik %30 ise arkadaş çevremde teşvik %70, koruyuculuk %30’dur*” (32, görme).

Bazı engelli bireylerin bütün yaşamları ev içinde geçmektedir. Toplumdan izole bir yaşam süren bu bireylerin fark edilmesi ve toplumsal yaşama katılımlarının sağlanması önemlidir. K-31, bu durumu şöyle açıklamıştır: “*Bizim dernekte de var mesela böyle, geçmişte karşılıklı bölüşerek çoğu engelli arkadaşımızı kazandırdık. Derneğe gidip gelmeye başladılar, bir sıkıntı olduğunda derneğe çağırdık, var öyle hâlâ içine kapanan, içimizde var*” (45, ortopedik). Bireylerin yıllarca eve kapanmasında ailenin bilinçsizliği etkili olabilmekte, toplumsal ön yargı ve kalıp yargılarla yaklaşan aile, bireyleri toplumsal yaşamın dışında tutabilmektedir.

Engelli bireylerin toplumsal etkileşimini etkileyen çeşitli faktörlerden söz edilebilir, özellikle erişilebilirlik standartları ve ailenin farkındalık düzeyi önemli faktörler arasında bulunmaktadır. Katılımcıların görüşleri, engelli bireylerin sosyal yaşamın ve etkileşimin dışında kaldıklarını göstermektedir. Genellikle sosyal yaşamın dışında kalan ve iletişim engelleri yaşayan bu bireylerin yaşam doyumları da düşük olabilmektedir.

Arkadaşlık İlişkilerinden Soyutlanma

Toplumsal sistemin bir parçası olmada ve sosyalizasyon sürecinde arkadaşlık grupları önemli bir işleve sahiptir. Özellikle çocukların ve gençlerin sosyalizasyon sürecinde akran grupları, aileden daha büyük bir etkiye sahip olabilmektedir. Ancak engelli bireylerin genelde bu ilişkilerin dışında kaldıkları görülmektedir. Bu durumu, hem görüşülen bireylerin söylemleri hem de araştırmacının saha gözlemleri ortaya koymaktadır. K-1, yalnızlığını şöyle ifade etmiştir: *“Bir tane ya bir tane, çok mu? Bir tane ya ve ben bu yaşıma kadar geldim, hiçbir zaman arkadaşım olmadı.”* Başka bir katılımcı da arkadaş çevresinin sınırlılığını şöyle dile getirmiştir: *“Öyle sırdaşım pek yok, hatta hiç yok, ben sırrımı sadece Allah’a anlatırım, Allah’a söylerim. Onun için de eşimle de pek fazla konuşmam, sohbet etmem, ne yaşıyorsam içimde yaşarım yani”* (K-26, 34, ortopedik).

Sosyalleşme noktasında, özellikle tekerlekli sandalye kullanan ortopedik engelli bireylerin daha çok sorun yaşadıkları görülmektedir. Bu durum, genelde erişilebilirlik sorunlarından kaynaklanmakla beraber bazen de aile faktörü etkili olabilmektedir. Dışarı çıkamayan bireyler, internet teknolojilerini ve sosyal medyayı kullanarak sosyalleşmeye ve arkadaş bulmaya çalışmaktadır. K-23, anlatılan durumu şöyle yaşamıştır: *“Pek bir arkadaşım yok, en fazla iki tane, internet üzerinden görüşüyorum, hiç dışarı çıkamadığım için.”* İlgili katılımcı sözlerine şöyle devam etmiştir: *“Dışarı çıkmıyorum, kimi göreyim ki kiminle dertleşeyim. İnternet üzerinden görüşürsem görüşüyorum, internet olursa, olmazsa o da yok”* (33, ortopedik).

Engelli bireylerin sosyal sermayelerini geliştirmelerinde ve arkadaş edinmelerinde kültürel tanımlama biçimi etkili olmaktadır. Bilhassa engellilere yönelik olumsuz bakış açısının yaygın olduğu çevrelerde, engelliler daha çok sorun yaşamaktadır. Çünkü toplumsal ön yargılar ve kalıplar, bireylerin sosyal ve arkadaşlık ilişkilerinin dışında kalmalarına neden olmaktadır. Her ne kadar internet teknolojileri ve sosyal medya, çözüm gibi görünse de aslında bu mecralar, var olan yalnızlığı daha da derinleştirebilmektedir.

Evlenme Sorunsalı

Evlilik, bireyler için sadece bir aile kurma hali olmayıp aynı zamanda bir toplumsal katılım biçimidir. Görüşülen bireylerin medeni durumlarına bakıldığında; bireylerin 18’inin bekâr, 17’sinin evli ve 1’inin de eşinin vefat ettiği görülmektedir. Ancak genel olarak engelli bireyler, evlenmede sorun yaşamaktadır. Toplumda herhangi bir engelli olmayan bireylerin, engelli bireylerle evlenmeye sıcak bakmadıkları görülmektedir. Engellilerin evlenmede sorun yaşadıklarını ve engelli olmayan bireylerin, engellilerle evlenmeye yanaşmadığını vurgulayan K-23, düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *“Evlenmede sorun yaşıyor tabii ki, sağlam adama gidiyorlar, şey ediyorlar, engelliye hor görüyorlar.”*

Toplumdaki engelli bireylerin kendi aralarında evlenmeleri gerektiği anlayışına ve insanların eşinin engelli olup olmadığı sorusuna sitem eden K-3, görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir: *“Engellileri, mesela ‘engelli engelli ile evlensin’ diyorlar, saçma! Engelli insan, çalışan ve normal kızla evlenebilir”* (53, işitme). Bazı katılımcılar, bu konuda kendileriyle dalga geçildiğini ve bu yüzden yaşamdan kopma noktasına geldiklerini belirtmiştir. Bu çerçevede K-15, bir anısını şöyle anlatmıştır: *“Ben, bundan yıllar önce, daha işe başlamadan bir kıızı sevmiştim. Onun da beni sevdiğini sanmışım. Meğer beni sever gibi görünüp benle alay edip dalga geçiyormuş”* (37, ortopedik).

Bekâr olan katılımcıların çoğu, çeşitli toplumsal engellerden dolayı evlenmede sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. Toplumun bu konudaki engellerinin dışında, bazen de bireylerin aileleri ve sosyal çevreleri de engelleyici davranışlarda bulunabilmektedir. Hatta bazı ailelerin, bireyler adına karar alması da söz konusu olabilmektedir.

Aile İçi İlişkiler

Aile hayatı ve ailedeki ilişkiler, insanın duygusal yapısını ve hayata bakış açısını etkilemektedir. Özellikle her iki çiftin engelli olduğu durumda, bazı sorunlar yaşanabilmektedir. Katılımcılar, daha çok çocuklarla ilgili konularda çeşitli sorunlar yaşadıklarını beyan etmişlerdir. Bu durumu, görme engelli olan K-22, *“yani çocuklar, okula falan ilk başlayanlara bakarak, yani ödevlerinde falan sıkıntı yaşıyorduk”* ifadesiyle açıklarken, K-5 ise bu durumu *“ona okulda, daha doğrusu evde, ödevlerine yardımcı olunamaması gibi bu tarz sorunlar, sıkıntılar yaşanabiliyor”* şeklinde ifade etmiştir.

Araştırmacı tarafından görüşmelerde yapılan gözlemlere göre engelliler, yaşamlarında azla yetinmeyi ve küçük şeylerle mutlu olmayı yeğleyen kanaatkâr bireylerdir. Engelli bireylerin aile hayatlarında da daha vefalı olduğunu, K-32 *“birbirlerini severlerse daha vefalı oluyorlar”* ifadesiyle aktarmıştır. Özellikle bireylerin eş seçimi konusunda dikkatli olmak zorunda olduğunu bir katılımcı şöyle vurgulamıştır: *“Engellilerin evlilikte sorun yaşamaması için hayatını paylaştığı kişi çok önemli, çok dikkatli seçim yapmak durumunda”* (K-36, 43, ortopedik).

Sanatsal, Kültürel ve Sportif Etkinlikler

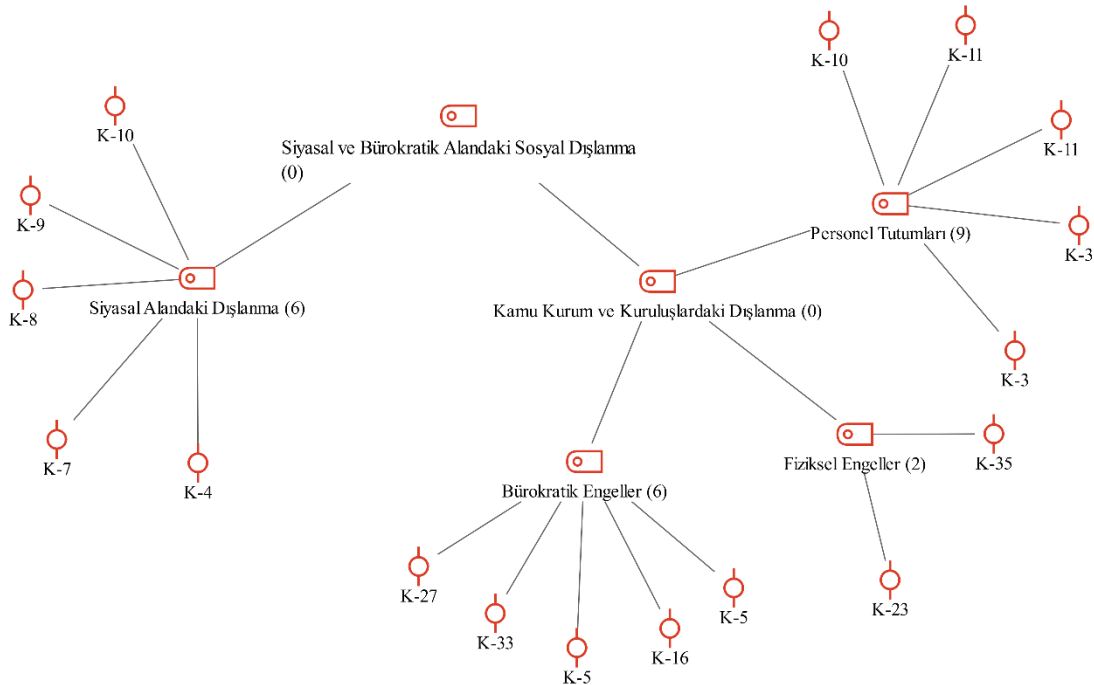
Yaşam sürecinde bireylerin çalışması ne kadar gerekliyse dinlenmeleri, eğlenmeleri ve çeşitli etkinliklere katılmaları da o kadar gereklidir. Bu bağlamda engelli bireylerin de kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetlere katılmaları önem arz etmektedir. Ancak engelli bireylerin çeşitli nedenlerden ötürü eşit ve bağımsız bir şekilde bu etkinliklere katılamadıkları görülmektedir. Bu konuda görme engelli K-4, daha çok toplumsal engellerden bahsetmiştir: *“...katılmak istemeyenler de var, ama katılıp da hani toplumdaki insanlar tarafından engellenen insanlar da var.”* K-7 de aynı şekilde kültürel tanımlamalar üzerinde durmuştur. Ona göre toplum, engelli bireyleri kendi içine hapsederek sosyal ve kültürel faaliyet alanında da diğer bireylerden ayırarak dışlamaktadır. K-7, bu durumu şöyle vurgulamıştır: *“...bunu da söyleyebilirim: aslında şu algıyı da yıkmak lazım. Biz sosyal oluyoruz, sosyal veya sportif faaliyetlere katılıyor, ama her zaman engelli engelli ile olacak diye bir kaide yok. Engellilik ile doğrudan bağdaştırmamız gerekiyor”* (32, görme).

Başka bir katılımcı ise ilde planlanan birtakım faaliyetlerin varlığından söz etmiştir. Bazı kamu kurumları ve sivil toplum örgütlerinin planladığı çeşitli etkinliklerin olduğunu, fakat yapılan birçok faaliyetin gösteriş amacını taşıdığını vurgulamıştır. Dolayısıyla sosyal, kültürel ve sportif alanda da aynı sıkıntıların var olduğunu belirten K-5, bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: *“Aslında farkındalık konusunda çok çalışan gruplar var. Bundan yana sıkıntı yok, fakat dediğim gibi bunların sadece yaptık, oldu, yaptı, desinler, diye yapmalarından kaynaklı sıkıntılarımız var; sosyal, kültürel etkinliklerden tutun da sportif faaliyetlere kadar böyle sıkıntılarımız var”* (30, görme).

Bireylerin sosyal, kültürel ve sportif faaliyetlere katılmalarını engelleyen bariyerler bulunmaktadır. Genel olarak faaliyet alanlarının yetersizliğinin yanında mevcut faaliyet yerlerinin de erişilebilirlik noktasında engellilere uygun olmadığı söylenebilir. Ayrıca kültürel tanımlamaların olumsuz olması da bireylerin motivasyonlarını olumsuz etkilemektedir. Başka bir sorun olarak da tasarlanan ve yapılan faaliyetlerin gösteriş amacını taşımasıdır.

Siyasal ve Bürokratik Alandaki Sosyal Dışlanma

Engelli vatandaşların da diğer vatandaşlar gibi siyasal haklarını kullanmaları ve kamusal hizmetlerden faydalanmaları gerekmektedir. Ancak bireylerin, hem siyasal alana katılımda hem de kamu kurum ve kuruluşlarından hizmet alımında çeşitli sorunlar yaşadıkları görülmektedir. Bireylerin bu kategorideki görüşleri “siyasal alandaki dışlanma” ve “kamu kurum ve kuruluşlardaki dışlanma” şeklinde kodlanmıştır. Bu kategorideki kod ve katılımcı ilişkisi Şekil 5’te sunulmuştur.

Şekil 5. Siyasal ve Bürokratik Alandaki Sosyal Dışlanma Tema-Kod-Katılımcı İlişkisi

Siyasal Alandaki Dışlanma

Siyasal alanda yaşanan dışlanma genellikle oy hakkı ekseninde değerlendirilse de aslında daha geniş bir çerçeveyi içine almaktadır. Oy kullanma hakkı kapsamında özellikle zihinsel engelliler ve

görme engelliler sorun yaşamaktadır. Son yıllarda görme engelliler için oy pusulası şablonu geliştirilse de çeşitli sorunların yaşanmaya devam edildiği görülmektedir:

"...maalesef burada, bu zamana kadar bir çözüm olamadı. Şöyle referandumda 'evet' 'hayır' iki kutulu bir seçenek olduğu için bir şablon oluşturulmuştu; ama yerel ve genel seçimlerde maalesef illaki birilerinden yardım almak gerekiyor" (K-10, 31, görme).

Engelli bireylerin siyasal alanda dışlanmışlık yaşamaları sadece oy hakkı ile sınırlı değildir. Engelli bireyler, siyasal ve bürokratik alanda üst düzey görevlerde bulunmada da çeşitli engellerle karşılaşmaktadır. Bireylerin milletvekili, belediye başkanı, il genel meclis üyesi gibi çeşitli görevlerde temsil edilme oranı düşük düzeyde kalmaktadır. Ayrıca engellilerin siyasal partilere üye olarak aktif faaliyetlere katılma ve çeşitli etkinliklerde bulunmalarının önünde de bazı engeller bulunmaktadır. Bu bağlamda, görüşülen bireylerin bir kısmı, siyasal aktörlerin kendilerine gereken ilgiyi göstermediklerini belirtmişlerdir. Bu konuda K-3 şöyle konuşmuştur: "*Bence siyasiler, engellileri ciddiye almıyor ve nezaketen dinliyorlar*" (53, işitme). Başka bir katılımcı ise engellilerin teşvik edilmesi ve siyasal katılımlarının sağlanması için onlara özel kotaların konulması gerektiğini vurgulamıştır: "*Engelliler, genelde hayatı sönük yaşayan ya da böyle kenarda durmayı tercih eden birileri, yani onun için ayrı bir kota konulması lazım, kısıtlayıcı bir şekilde*" (K-9, 33, görme).

Kamu Kurum ve Kuruluşlardaki Dışlanma

Bütün vatandaşların kamusal hizmetlerden eşit biçimde hizmet alma hakkı bulunmaktadır. Ancak görüşülen bazı katılımcılar, bu alanda birtakım sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Kamu kurum ve kuruluşlarında yaşanan sorunlar "personel tutumları", "bürokratik engeller" ve "fiziksel engeller" şeklinde kodlanmıştır.

Personel Tutumları

Kamu kurum ve kuruluşlarındaki hizmetlerin sunumunda çalışan personelin tutum ve davranışları etkili olmaktadır. Özellikle dezavantajlı bir grup olan engellilere yönelik tutum ve davranışlarda çeşitli sorunların olduğu görülmektedir. Bu konuda K-3, kurumlarda kendileriyle yeterince ilgilenilmediğini belirtmiştir: "*engellileri kurumlarda baştan savıyorlar, çok zaman kovmaktan beter ediyorlar*" (53, işitme). Personelin davranışlarından yakınan K-11 ise görüşlerini "*ne hastanesinde var, ne bankasında var; hiçbir yerde devlet memuru şey yapmıyor kardeşim, bakmıyor*" ifadeleriyle dile getirmiştir.

Çalışan personelin bireylere hitap etme şeklinde de bazen ayrımcı tutumların varlığı söz konusu olabilmektedir. Bu noktada K-7, deneyimini şu şekilde paylaşmıştır: "*Resmi kurumlarda sıkıntı yaşamıyorum da soyut noktada rahatsız olduğumuz şeyler var, yani geçen sene kimlik çıkarırken herkese 'siz' diyen bir görevlinin bana 'sen' demesi rahatsız ediyor mesela*" (32, görme). K-7'ye göre çalışan bireyler, her ne kadar bu konudaki davranışlarını "yakın görme" ile açıklamaya çalışsalar da

aslında durum öyle değildir. Katılımcı, "siz" diye hitap edilecek kadar önemli görülmediklerinin, hakir görüldüklerinin ve acındıklarının altını çizmektedir.

Bürokratik Engeller

Engelli bireylerin kamu kurumlarında yaşadıkları engellerin bir kısmı da yasal ve bürokratik yapıdan kaynaklanmaktadır. Bu tarz yapısal engeller, bireylerin gündelik yaşamlarını olumsuz etkilemektedir. Bu kapsamda, özellikle adalet ve bankacılık alanında sorun yaşadıklarını K-5, şöyle ifade etmiştir: "*Sıkıntılarımız bu konuda bankalarda ve noterde, özellikle adalet kurumlarında var*" (30, görme).

Adalet alanındaki bürokratik yapıdan ve davaların uzun sürmesinden yakınan K-16, bu konudaki düşüncelerini şu biçimde ifade etmiştir: "*Hakkım olan tazminat davam 16 senedir sonuçlanmıyor, adalet olmadığını düşünüyorum, hakkımızı savunup alamıyoruz*" (46, işitme). Başka bir işitme engelli katılımcı ise kurumlarda işaret dilini bilen personelin olmadığını, bu yüzden iletişim sorunlarının yaşandığını belirtmiştir: "*Kamu ve özel sağlık kuruluşlarında, canlı tercüman bulunmamasından dolayı yazmada, iletişimde zorlanıyoruz*" (K-33, 29, işitme). K-9 ise mevzuattaki engeller nedeniyle bazı dışlayıcı uygulamalara maruz kaldıklarını belirtmiştir:

"Mesela iş yerinde bizim, mesela yurt dışına gitme şeylerimiz var, olanaklarımız var. Sağlam insan gidiyor, ben gidemiyorum. Niye? Çünkü orada raporlu olmaması lazım, diyor. Sağlam kişi istiyor, oradan kaybediyorsun" (33, görme).

Fiziksel Engeller

Kamu kurum ve kuruluşlarının fiziksel bakımdan erişilebilir olması, hizmetlerin eşit derecede sunulmasında ön koşuldur. Bu çerçevede, hem bina girişlerinin hem de binaların iç mimari tasarımının erişilebilir olması gerekmektedir. Eski yapı olan kamu kurum ve kuruluş binalarında çeşitli erişim sorunları olsa da son yıllarda yapılan yeni yapılarda bu engellerin büyük oranda ortadan kaldırıldığı görülmektedir. Ancak tüm kamu binaları yeni yapı olmadığı için çeşitli fiziksel engellerin varlığı söz konusu olmaktadır. Bu konuda, tekerlekli sandalye kullanan K-23 şunları vurgulamıştır: "*Kamu binalarına giremiyorsun, zaten kapının ağzında duruyorsun, içeri giremiyoruz, kimse yardımcı olmuyor*" (33, ortopedik). Bir kamu kurumunda çalışan bir başka katılımcı ise kurumlarının fiziksel donanım açısından yetersiz olduğunu ve asansörün olmadığını belirtmiştir: "*En basitinden taşlar çok kaygan, binalar da yetersiz, asansör yok. Mesela tekerlekli sandalyeli birinin geldiğini düşünün buraya, tamam rampa var girsin içeri, peki yukarıya nasıl çıkacak?*" (K-35, 44, ortopedik).

TARTIŞMA

Tarihin her döneminde birçok sorunla karşı karşıya kalan engelli bireyler, gündelik yaşamın çeşitli alanlarında farklı boyutlarda birtakım engeller ve dezavantajlar deneyimlemeye devam etmektedir. Özellikle erişilebilirlik, ekonomi, eğitim, siyaset, kamusal hizmetler, sosyal yaşama katılım ve ilişkiler alanlarında yaşanan sorunların öne çıktığı görülmektedir. Mevcut araştırma, engelli bireylerin belirtilen alanlarda çeşitli toplumsal ve kültürel etkenler nedeniyle dışlanma yaşadıklarını göstermiştir. Öncelikle toplumsal katılımın sağlanması ve kamusal hizmetlere erişim açısından

erişilebilirlik standartlarının engellilere uygunluğu önem arz etmektedir. Ancak araştırma verileri, erişilebilirlik alanında birtakım sorun ve engelin yaşandığını göstermiştir. Engelli bireylerin toplumsal katılımını engelleyen fiziksel ve çevresel tasarım sorunlarının dışında toplu taşıma sisteminin de donanımsal olarak engellilere uygun olmadığı görülmüştür. Toplu taşıma sistemindeki sürücülerin farkındalık ve bilinç yetersizliklerinden kaynaklanan sorunlar da tespit edilmiştir. İlgili bilimsel literatür incelendiğinde araştırmada elde edilen bu bulguları destekleyen araştırmalar bulunmaktadır. Bu minvalde Bucuka (2019) ile Tiyek ve arkadaşları (2016)'nın yaptıkları çalışmalar da benzer erişilebilirlik sorunlarını saptamıştır. Ayrıca Küçükali (2015) ile Dicle ve Toprak (2020) da çalışmalarında engellilerin birtakım erişilebilirlik sorunları yaşadıklarını ve bu alanda yapılan düzenlemelerin yetersiz kaldığını ortaya koymuşlardır.

Mevcut araştırma, engellilerin birçok hizmete erişiminde etkili olan ekonomi alanında dışlanma yaşadıklarını göstermiştir. Bireyler, farklı nedenlerden dolayı istihdama katılım sağlama noktasında sorun yaşadıklarından temel ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. İş gücüne katılım sağlayan bireyler de bazı ön yargılarla ve olumsuz tutumlarla karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Bu kapsamda elde edilen bulgular Burcu (2007), Kaldık (2022), Köten ve Erdoğan (2014), Beckett (2011) ile ÖZİDA ve DİE (2009)'nin bulgularıyla örtüşmektedir. Benzer şekilde Tobias ve Mukhopadhyay (2017), araştırmalarında engellilerin istihdama katılımın dışında kaldıklarını bulmuşlardır. Ayrıca Casas (2007) çalışmasında bir işte çalışan engelli bireylerin çeşitli fırsatlara sahip olduklarını ortaya koymuştur.

Araştırma bulguları, engelli bireylerin dışlanma yaşadıkları bir diğer önemli alanın eğitim olduğunu göstermiştir. Bu alanda yaşanan sorunlar, kimi zaman eğitim kurumlarının fiziki yetersizliğinden kimi zaman da kurumlardaki personelin ve diğer insanların ön yargısal bakış açısından kaynaklanmaktadır. Ayrıca öğretimde kullanılan eğitim materyalinin uygun olmaması da dışlanma yaratmaktadır. Araştırmanın bu bulguları ilgili bilimsel literatürle de desteklenmektedir. Bu bağlamda elde edilen bulgular, Tobias ve Mukhopadhyay (2017), Burcu (2002), Bahadır vd. (2016) ile Karakuş ve arkadaşları (2017)'nin bulgularıyla paralellik göstermektedir. Ayrıca Parodi ve Sciulli (2019), çalışmalarında düşük eğitim düzeyine sahip bireylerin daha çok dışlanma yaşayabileceklerini ortaya koymuşlardır.

Engelli bireylerin eğitim hizmetlerinin dışında sosyal katılımdan ve ilişkilerden de önemli ölçüde dışlandıkları görülmüştür. Bireyler, çeşitli sorun ve engellerden ötürü etkin ve bağımsız biçimde toplumsal katılım sağlayamamaktadır. Bu nedenle, arkadaş çevresi sınırlı olan veya hiç olmayan engelli bireyler, sosyal ilişki noktasında dışlanma yaşadıkları gibi evlilik konusunda da dışlanma yaşamaktadır. Ayrıca bireyler sosyal, kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetlere katılım sağlamada da birtakım sorunlar yaşayarak dışlanmaktadırlar. Bu kapsamda elde edilen bulgular Burcu (2007), Özgökçeler ve Bıçkı (2010), Köten ve Erdoğan (2014), Onur İnce ve arkadaşları (2016) ile Genç (2016)'in verileri ile örtüşmektedir. Ayrıca Nathan ve arkadaşları (2017), çalışmalarında engelli

bireylerin sosyal katılımdan soyutlanarak sosyalizasyon açısından sorun yaşadıklarını bulmuşlardır. Foley ve Chowdhury (2007) de benzer biçimde toplumda dışlanan ve damgalanan engellilerin diğer bireyler gibi adil ve eşit biçimde toplumsal katılım sağlayamadıklarını saptamışlardır. Yine O'grady ve arkadaşları (2004), toplumda sosyal dışlanmaya maruz kalan engellilerin farklı sorunlar yaşamaya başladıklarını ve sorunlarının derinleştiğini belirtmişlerdir.

Araştırma, son olarak engellilerin siyasal ve bürokratik alanda da dışlanmışlık yaşadıklarını ortaya koymuştur. Bireyler, hem siyasal alana katılımda ve haklarını kullanmada hem de kamu kurumlarından çeşitli hizmetler alımında sorun yaşamaktadırlar. Siyasal alanda yaşanan dışlanma bulgusu, Karataş (2017) ve ÖZİDA (2010)'nın bulgularıyla örtüşmektedir. Ayrıca Foley ve Chowdhury (2007) da çalışmalarında sosyal dışlanmanın kamu kurumlarından hizmet almayı güçleştirdiğini ortaya koymuşlardır. Özetle engelli bireyler, birtakım ön yargılar, stereotipler ve damgalanmalar gibi olumsuz toplumsal üretimler nedeniyle sosyal dışlanmaya maruz kalmakta ve yaşadıkları sorunlar derinleşmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Engelli bireyler, yaşamları boyunca birtakım toplumsal, siyasal ve ekonomik nedenlerden ötürü çeşitli sorun ve engellerle karşılaşmışlardır. Tarihsel olarak yaşanan dışlanmışlık, birçok uygulama ve politikadan anlaşılmaktadır. Dezavantajlı grupların deneyimledikleri temel sorunlardan biri olan sosyal dışlanma, bireyleri çeşitli mal ve hizmetlere erişimin dışında tutmaktadır. Özellikle engelli grupların yaşadıkları sosyal dışlanmışlıkların temel nedenleri arasında toplumsal ve kültürel bağlamda inşa edilen koşullar bulunmaktadır. Bu kapsamda toplumsal ön yargılar ve kalıp yargılar, engelliliğin belirli şablonlar dâhilinde değerlendirilmesine neden olmaktadır. Söz konusu durum ise bireylerin dezavantajlılık hallerini derinleştirerek bağımsız ve aktif şekilde toplumsal katılım sağlamalarının önüne geçmektedir. Başka bir söylemle, bu olumsuz toplumsal anlayış, engellilerin pek çok alanda sosyal dışlanmaya maruz kalmalarına neden olmaktadır. Engelli bireylerin sosyal dışlanma deneyimlerini ele alan mevcut araştırma da bireylerin birçok alanda dışlanmaya maruz kaldıklarını ortaya koymuştur.

Engellilerin erişilebilirlik standartlarının düşük olması, bireylere toplumsal yaşama bağımsız biçimde katılım sağlama imkânı vermemektedir. Araştırma, bireylerin erişim alanında çeşitli engellerle karşılaştıklarını ortaya koymuştur. Erişilebilirlik alanında deneyimlenen sosyal dışlanmanın başlıca nedenleri olarak fiziksel çevrenin standart biçimde dizayn edilmesi, toplu taşıma araçlarının uygun olmaması ve insanların oluşturdukları sosyal engeller sayılmıştır. Erişilebilirlik alanında yaşanan bu engeller, bireylerin toplumsal yaşama katılım sağlamasını önlemektedir. Bu çerçevede bireylerin işyerine ulaşmada, okula gitmede, arkadaş edinmede, evlenmede, kültürel faaliyetlere katılmada ve sosyalleşmede birtakım bariyerlerle karşılaştıkları görülmektedir.

Engellilerin dışlanma yaşadıkları önemli alanlardan biri ekonomi olup özellikle istihdam alanında sorun yaşayan bireyler, yeterli ve düzenli bir gelire sahip olmadıkları için ihtiyaçlarını giderme noktasında sorun yaşamakta ve giderek yoksullaşmaktadır. Dolayısıyla iş gücüne katılım sağlamada

sorun yaşayan bireyler, diğer pek çok alanda da sorun yaşamaktadır. Ayrıca iş, sadece engelli bireylere ekonomik anlamda gelir sağlamamakta, aynı zamanda bireylerin sosyalleşmelerini sağlayarak toplumsal yaşama katılımlarını artırmaktadır.

Çalışan engelli bireyler ise işyerlerinde gerek yöneticilerin ve diğer personelin olumsuz tutumlarından gerekse de fiziksel donanım yetersizliklerinden dolayı birtakım sorunlar yaşamaktadır. Bununla birlikte çalışan bireyler, genellikle düşük veya orta statülü mesleklerde çalıştıklarından düşük gelire sahip olmaktadır. Engelli bireylerin düşük statülü mesleklerde çalışmalarının nedenlerinden biri eğitim düzeylerinin düşük olmasıdır. Eğitim hizmetlerinde fırsat eşitliğinin sağlanması ve kapsayıcı uygulamaların varlığı önem arz etmektedir. Ancak engellilerin dışlanma yaşadıkları temel alanlardan birinin de eğitim olduğu görülmüştür. Eğitim müfredatının uygun olmaması, eğitim personeli veya akran gruplarının olumsuz tutumlara sahip olması ve eğitim binalarının fiziki yapısının uygun olmaması gibi etkenler eğitim hizmetleri alanında dışlanma yaratmıştır. Ayrıca engelliler, siyasal ve bürokratik alanda da dışlanmaya maruz kalmakta, birtakım kamusal hizmetlerden faydalanamamaktadır. Nihayetinde engelli bireylerin yaşadıkları sosyal dışlanma, yaşam doyumlarını ve sosyal destek ağlarını da olumsuz etkilemektedir. Hâlbuki sosyal bir aktör olan bireylerin etkileşim sürecine girerek sosyalleşmeleri ve toplumsal katılım sağlamaları bir gereklilik olduğu kadar bir hak olarak da değerlendirilmelidir.

Engellilerin tek başına hak temelli bir mücadele alanı geliştirmeleri, engelleyici bariyerleri elemine etmede yeterli değildir. Bu yüzden, toplumsal sistemdeki bütün birey, grup ve kurumların sorumluluk bilinciyle hareket etmesi gerekmektedir. Farklı bir ifadeyle, yeni bir engellilik kültürünün inşa edilmesi, kurumsallaşmış dışlanmışlıkları ortadan kaldıracaktır. Bu çerçevede, engellilik alanındaki dışlanmışlıkların ortadan kaldırılması için ilgili kamu kurumlarının, yerel yönetimlerin, üniversitelerin, sivil toplum örgütlerinin ve her yurttaşın farkındalık sahibi olması ve hak temelli hareket etmesi gerekmektedir.

ARAŞTIRMAYA İLİŞKİN ETİK BİLGİLER

Bu araştırma için Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan araştırmanın etik açıdan ihlal oluşturmadığına dair onay alınmıştır (Evrak tarih ve sayısı: 06.05.2020-01-08).

ÇATIŞMA BEYANI

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Abberley, P. (1999). The significance of work for the citizenship of disabled people. *University College Dublin*. 1-15. <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/Abberley-sigofwork.pdf>

- Alkan V., Şimşek S. ve Armağan Erbil, B. (2019). Karma yöntem: Öyküleyici alanyazın incelemesi. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 558-581.
- Bahadır, Ş., Dinçer, E., Öner, E., Özkaya, A. ve Öztekin, Ö. (2016). Üniversitede engelli öğrenci olmak. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 16(1), 27-55.
- Barnes, C. (1991). Discrimination: Disabled people and the media. *Contact*, 70, 45-48.
- Barton, L. ve Armstrong, F. (2011). Sakatlık, eğitim ve dâhil etme: Kültürler arası meseleler ve ikilemler. D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 299-323). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Beckett, A. E. (2011). Toplumsal gerçekleri anlamak: Geç modernlik koşullarında sakat hareketini kuramsallaştırmak. D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 415-434). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bucuka, Y. (2019). Engelliler, din ve sosyal dışlanma. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 899-929. DOI: 10.29029/busbed.581022
- Burcu, E. (2002). Üniversitede okuyan özürsüz öğrencilerin sorunları: Hacettepe-Beytepe kampüsü öğrencileri örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 83-103.
- Burcu, E. (2007). *Türkiye’de özürsüz birey olma, temel sosyolojik özellikleri ve sorunları üzerine bir araştırma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık
- Casas, I. (2007). Social exclusion and the disabled: An accessibility approach. *The Professional Geographer*, 59(4), 463-477. doi:10.1111/j.1467-9272.2007.00635.x
- Creswell, J. W. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri*. (M. Bütün ve S. B. Demir, Çev. Ed.), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çağlar, S. (2011). Tanım-sınıflama ve modellerin engelli çocukların kamusal hakları üzerine etkisi. A. Kulaksızoğlu (Ed.), *Engelli çocuk ve ergenlerin hakları el kitabı* içinde (s. 45-65). İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- Dicle, A., ve Toprak, T. (2020). Engellilerin kent içindeki mobilitesi: Kadıköy ve Üsküdar ilçelerinde erişilebilirlik çalışmaları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Teknoloji ve Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 3(1), 81-94.
- Doğan, İ. ve Çitil, M. (2011). Engelli çocuk ve ergenlere sosyolojik bir yaklaşım. A. Kulaksızoğlu (Ed.), *Engelli çocuk ve ergenlerin hakları el kitabı* içinde (s. 27-44). İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- Ersoy, F. (2017). Fenomenoloji. A. Saban ve A. Ersoy (Ed.), *Eğitimde nitel araştırma desenleri* içinde (s. 81-138). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Foley, D. and Chowdhury, J. (2007). Poverty, Social exclusion and the politics of disability: Care as a social good and the expenditure of social capital in Chuadanga, Bangladesh. *Social Policy & Administration*, 41(4), 372-385. doi:10.1111/j.1467-9515.2007.00559.x
- Genç, Y. (2016). Engellilerin sosyal sorunları ve beklentileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 15(35/2). <https://doi.org/10.21560/spcd.77043>

- Kaldık, B. (2022). Görme ve ortopedik engelli bireylerin deneyimledikleri sorunlar çerçevesinde kamu kurumlarından ve toplumsal yapıdan temel beklentileri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(43), 975-1031. DOI: 10.21550/sosbilder.1080003
- Karakuş, Ö., Kalaycı Kırılıoğlu, H. İ., Kırılıoğlu, M. ve Başer, D. (2017). Üniversitelerde engelli öğrencilerin eğitim alanında karşılaştıkları sorunlar: Selçuk Üniversitesi örneği. *Journal of Human Sciences*, 14(3), 2577-2589.
- Karataş, K. (2017). Engellilerin siyasal yaşama katılma hakları: Engellilerin siyasete ilgi ve algı düzeyi. T. İçli ve Z. Karayel (Der.), *Engellilerin siyasal yaşama katılma hakkı* içinde (s. 63-72). Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Köten, E. ve Erdoğan, B. (2014). *Engelli gençler, sosyal dışlanma ve internet*. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları.
- Kulaksızoğlu, A. (2011). Türkiye’de özel eğitim ve engelli çocuk ve ergen hakları. A. Kulaksızoğlu (Ed.), *Engelli çocuk ve ergenlerin hakları el kitabı* içinde (s. 15-26). İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- Küçükali, A. (2015). Engellilere uygulanan sosyal politikaların değerlendirilmesi: Atatürk Üniversitesi örneği. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 59-86.
- Nathan J., Wilson, N. J., Jaques, H., Johnson, A. and Brotherton, M. L. (2017). From social exclusion to supported inclusion: Adults with intellectual disability discuss their lived experiences of a structured social group. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 30, 847-858.
- Neuman, W. L. (2017). *Toplumsal araştırma yöntemleri*. (S. Özge, Çev.), Ankara: Yayın Odası.
- O’grady , A., Pleasence, P., Balmer, N. J., Buck, A., and Genn, H. (2004). Disability, social exclusion and the consequential experience of justiciable problems. *Disability & Society*, 19(3), 259-272. doi:10.1080/0968759042000204158
- Okur, N. ve Erbil Erdugan, F. (2010). Sosyal haklar ve özürülüler: Özürülülük modelleri bağlamında tarihsel bir değerlendirme. *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu II*, Denizli.
- Oliver, M. (2011a). Sakatlık ve kapitalizmin yükselişi. D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 209-225). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Oliver, M. (2011b). Sakatlığın ideolojik inşası. D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 227-242). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Onur İnce, H., Babaoğlu, C. ve Yaralı Akkaya, A. (2016). Belediye hizmetleri ve engelli vatandaşların beklentileri üzerine ampirik bir araştırma. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 86-109.
- Özgökçeler, S. ve Alper, Y. (2010). Özürülüler Kanunu’nun sosyal model açısından değerlendirilmesi. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 33-54.

- Özgökçeler, S. ve Bıçkı, D. (2010). Özürlülerin sosyal dışlanma boyutları: Bursa ve Çanakkale örneklerinden yansıyanlar. *II. Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu*, Denizli.
- Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA, 2010). *Özürlülüğe dayalı ayrımcılığın ölçülmesi araştırması*. Ankara: ÖZİDA.
- Özürlüler İdaresi Başkanlığı ve Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı (ÖZİDA ve DİE, 2009). *Türkiye özürlüler araştırması 2002*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Parodi, G. and Sciulli, D. (2019). Disability and social exclusion in Italian households. *Social Indicators Research*, 144, 767-784. <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02068-1>
- Sapancalı, F. (2005). *Sosyal dışlanma*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Schriner, K. (2011). Sakatlık çalışmaları perspektifinden sakat istihdamı sorunları ve politikaları: Bir uluslararası yaklaşım. D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak içinde* (s. 269-298). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Seyyar, A. (2006). *Özürlülere adanmış sosyal politika yazıları*. Adapazarı: Adapazarı Büyükşehir Belediyesi.
- Silver, H. (2016). Social exclusion. J. Stone, R. M. Dennis, P. S. Rizova, A. D. Smith and X. Hou (Eds.). *The wiley blackwell encyclopedia of race, ethnicity, and nationalism* in (pp. 1-7), Hoboken: John Wiley & Sons.
- Silver, H. (2019). Social exclusion. A. Orum (Eds.), *The wiley blackwell encyclopedia of urban and regional studies* in (pp. 1-6), Hoboken: John Wiley & Sons.
- Silver, H. and Miller, S.M. (2003). Social exclusion: The European approach to social disadvantage. *Indicators*, 2(2), 1-17.
- Tiyek, R., Eryiğit, B. H., ve Baş, E. (2016). Engellilerin erişilebilirlik sorunu ve TSE standartları çerçevesinde bir araştırma. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 225-261.
- Tobias, E. I. and Mukhopadhyay, S. (2017). Disability and social exclusion: Experiences of individuals with visual impairments in the Oshikoto and Oshana Regions of Namibia. *Psychology and Developing Societies*, 29(1), 22-43. <https://doi.org/10.1177/0971333616689203>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zarb, G. (1995). Modelling the social model of disability. *Critical Public Health*, 6(2), 21-29.